

HOOFSTUK SES

REGSPLEGING EN MILITÊRE ONTWIKKELING

In die Gatsrand het geen afsonderlike georganiseerde stelsel van verdediging en regspleging bestaan nie maar was Blanke bewoners van die gebied nie voor 1900 deel van die ZAR nie. Potchefstroom was aanvanklik die enigste sentrum vanwaar militêre opdragte vir die wyke in die distrik gegee en georganiseer is. Ook regsangeleenthede is daar afgehandel. Die juridiese en militêre opset in die Gatsrand het egter veral na die Tweede Vryheidsoorlog en Uniewording ontwikkeling en verandering ondergaan, soos trouens ook op provinsiale en nasionale vlak. *Potche*

6.1 Regspleging (Wet en Orde)

Na die vestiging van die Trekkers noord van die Vaalrivier in omstreeks 1839, het Potgieter aanvanklik met h eie Raad regeer.¹⁾ J. de Klerk word in 1839 deur die Natalse Volksraad as landdros in die gebied aangewys en het met behulp van heemrade gesag uitgeoefen.²⁾ Dus is wet en orde op h dubbelslagtige wyse deur die twee stelsels behartig. In Oktober 1840 het Potgieter en sy volgelinge h ooreenkoms met die Natalse Volksraad gesluit waartydens besluit is dat die Trekkers h verenigde maatskappy onder gesag van die Natalse Volksraad sou vorm.³⁾ Tydens h Volksraadsitting in Natal in Februarie 1841 is besluit om h Adjunk-Raad van twaalf lede op Potchefstroom in te stel met F.G. Wolmarans as voorsitter.⁴⁾ Toe Natal in 1843 deur Brittanje geannekseer is, het die Adjunk- *Potche*

-
- 1) P.L.A. Goldman, Beredeneerde inventarissen van die oudste archief-groepen der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.138.
 - 2) J.H. Breytenbach (red.), Notule van die Natalse Volksraad: Natal nr. 1, 1838-1845, p.115.
 - 3) F.A.F. Wichmann, "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1838-1860", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 4(2), 1941, p.120.
 - 4) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat ...*, p.7. Kyk ook F.A.F. Wichmann, "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1838-1860", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 4(2), 1941, p.120. Die eerste landdros van Potchefstroom (J.H. Grobler) is in 1841 aangestel. Kyk Inventarislys, Potchefstroom (TAB), p.137.

Raad sy selfstandigheid verklaar. In die daaropvolgende jaar is 'n Volksraad vir die Oorvaalse gebied ingestel en op 9 April is die sogenaamde Drie-en-dertig artikels opgestel waarvolgens die land regeer is. Die Volksraad het hoofsaaklik van landdroste, kommandante en veldkornette vir wetstoepassing gebruik gemaak.⁵⁾

Die landdros van Potchefstroom het ook die wyke van dié distrik bedien, en was met die regspraak sowel as die administrasie van die distrik belas.⁷⁾ In alle regsangeleenthede is die landdros bygestaan deur ses heemrade wat gekies is deur die Hof van Landdros en Heemrade.⁸⁾ *Potchefstroom*

Die instelling van 'n onafhanklike Hooggeregshof en die invoering van 'n juriestelsel in 1828 in die Kaap het so byval by die publiek gevind dat die Trekkers dit ook later in hulle eie Republiek ingestel het. Die Hooggeregshof het bestaan uit drie landdroste sowel as 12 persone (waarskynlik burgers) wat as jurielede beëdig is.⁹⁾

Tot en met die beeëndiging van die ZAR-tydperk moes die burgers van Gatsrand vir kriminele en siviele sake na Potchefstroom gaan.¹⁰⁾ Geen *Randburg* Rondgaande Hof het in dié tydperk in die gebied gesit nie.

-
- 5) F.A.F. Wichmann, "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1838-1860", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 4(2), 1941, p.120. Vergelyk ook P.L.A. Goldman, *Beredeneerde inventarissen van die oudste archiefgroepen der Zuid-Afrikaansche Republiek*, p.143.
- 6) F.A.F. Wichmann, "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1838-1860", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 4(2), 1941, p.121.
- 7) F.A. van Jaarsveld, "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1870", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 13(2), 1950, p.207.
- 8) M.J. Hugo, "Die stemreg-vraagstuk in die Zuid-Afrikaansche Republiek", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 10(1), 1947, p.8. Vergelyk ook J. Malan, *Die werksaamhede van die amptenare belas met die administrasie van naturellesake in die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1877* (MA-verhandeling, 1985), p.44.
- 9) M.A.S. Grundlingh, "Vyftig jaar Britse bestuur, 1806-1854" in D.W. Krüger (red.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*, pp. 167-168. Kyk ook D.J.P. Haasbroek, *Die geskiedenis van Potchefstroom, 1838-1881*, p.71.
- 10) D.J.P. Haasbroek, *Die geskiedenis van Potchefstroom, 1838-1881*, p.71.

Inwoners van die Gatsrand se rol in die gemelde ampte was maar gering. P.T.T. Pienaar van Elandsfontein nr. 289 was in 1867 lid van die Heemraderade van Potchefstroom,¹¹⁾ terwyl F.G.A. Wolmarans van Welverdiend in 1874 as jurielid van die Hooggeregshof gerekwireer is.¹²⁾

Alhoewel die amp van veldkornet 'n meer militêre karakter gehad het, moes die veldkornet ook in die regsbedeling van die Republiek 'n vername funksie vervul, veral ten opsigte van die bøslegting van klein siviele gedinge tussen burgers. Buiten die uitvoering van hulle geringe regterlike take het die veldkornet ook 'n administratiewe verantwoordelikheid gehad.¹³⁾

In die geval waar die wyk 'n bevolkingstoename getoon het of burgers verspreid gewoon het in die gebied kon die veldkornet aansoek doen om die wyk te verdeel of om 'n assistent-veldkornet aan te stel. Die assistent-veldkornet was 'n erkende militêre offisier wat onder die veldkornet gedien het.¹⁴⁾ Reeds in 1855 is 'n assistent-veldkornet vir die Gatsrand aangestel.¹⁵⁾ Die burgers se verspreidheid in die gebied was waarskynlik die rede vir die aanstelling.

-
- 11) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 3: P.T.T. Pienaar/Landdros, 14.5.1867.
- 12) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat ...*, p.194.
- 13) F.A. van Jaarsveld, "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1870", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 13(2), 1950, pp.209, 243, 306. In hoofstuk 7 word die veldkornet se rol as administratiewe amptenaar bespreek.
- 14) *Staats Courant der ZAR* nr. 3, 16.10.1857, p.3. Vergelyk ook F.A. van Jaarsveld, "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1870", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 13(2), 1950, pp.219-220.
- 15) Staatsekretaris (TAB), verw. R879/55: Staatsekretaris/T. Cronje, 4.3.1855. Die veldkornette is vir hulle dienste deur die regering vergoed, en wel op 'n maandelikse basis. Dit is interessant dat C. Dreyer se 200 riksdalder (40 pond) wat hy gedurende 1860 verdien het, teen 1897 verhoog is na 300 pond. Kyk Staatsekretaris (TAB), verw. R3883/60: Staatsekretaris/C. Dreyer, 8.8.1860. Vergelyk ook *Staats Courant der ZAR* nr. 884, 17.3.1897, p.11.

Die aanstelling van 'n veldkornet het geskied by wyse van 'n opdrag van die landdros waarvolgens 'n uittredende veldkornet gelas is om 'n nuwe verkiesing in sy wyk te hou. Aanvanklik is 'n nominasielys in die wyk rondgeneem om die keuse van die stemgeregtigde burgers te kry. Later is twee tot drie vergaderings belê waar stemming deur middel van stembriefies plaasgevind het.¹⁶⁾

Tydens 'n veldkornetverkiesing in Gatsrand gedurende 1881 het 'n geknoeiery tydens die verkiesing veroorsaak dat assistent-veldkornet W.J.J. Kok 'n klag by generaal P. Joubert ingedien het. Die landdros van Potchefstroom het in Februarie 1882 generaal Joubert se bevindings daaroor ontvang. Daar is bevind dat sommige burgers se name twee keer op die kieslys verskyn het en dat daar ook name op die lys was van mense wat nie eers in die wyk gewoon het nie. Gevolglik het J.T. Martins nie 133 stemme teen J. Geldenhuys gekry nie, maar net 111.¹⁷⁾

Die uittredende veldkornet, A.J.G. Oosthuizen, is gevra om weer 'n verkiesing te hou. Op 3 Mei 1882 is J. Geldenhuys tot veldkornet verkies toe hy 135 stemme op hom verenig het teenoor Martings se 114.¹⁸⁾ Alhoewel die aanstelling van veldkornette waarskynlik reeds van 1839 af dateer,¹⁹⁾ strek dokumente van dié aard met betrekking tot Gatsrand eers vanaf 1849.²⁰⁾ Die onderstaande lys van veldkornette en assistent-veldkornette, ook in 'n waarnemende hoedanigheid, is hoofsaaklik uit dokumewnte in die Potchefstroom Landdros-argief saamgestel:

-
- 16) F.A. van Jaarsveld, "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1870", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 13(2), 1950, p.222.
- 17) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 9: P. Joubert/Landdros, 19.2.1882.
- 18) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 9: P.J. Geldenhuys/Landdros, 3.5.1882.
- 19) F.A. van Jaarsveld, "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1870", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 13(2), 1950, p.209.
- 20) F.G.A. Wolmarans en J.H.G. van der Schyff van Welverdiend was onderskeidelik in 1850 en 1861 veldkornet van wyk Boven Mooirivier. Kyk J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius, *Notule van die Volksraad van die Zuid-Afrikaansche Republiek: Transvaal nr. 1, 1845-1850, 22.11.1850, p.347*, en Staatsekretaris (TAB), verw. R4404/61: J.H.G. van der Schyff/Waarnemende president S. Schoeman, 17.5.1861.

DIE SAC-POS TE LOSBERG

Foto: B.J.J. Vermaas (Jr.)(Fochville)

TABEL 8 Veldkornette en assistent-veldkornette (ook in 'n waarnemende hoedanigheid)* in die Gatsrandwyk, 1849-1910

VELDKORNET	JAAR VAN AANSTELING	ASSISTENT-VELDKORNET	JAAR VAN AANSTELING	WAARNEMENDE VELDKORNET	JAAR VAN AANSTELING
T.P. Pretorius	1849	T. Cronjé	1855		
C. Dreyer	1858				
G. Engelbrecht	1861			C. Dreyer	1863
A.L. Pretorius	1873	M.A. Muller	1872	W.J.J. Kok	1865
C.A.J. Burgers	1878	A. van Wyk	1878	J. greyling	1873
A.H. de Vries	1880				
A.J.G. Oosthuizen	1881	P.H. Martins	1881		
J. Geldenhuis	1882	W.J.J. Kok	1882		
J.T. Martins	1884	J.F. vd Merwe	1894	J.F. vd Merwe	1897
T.F.J. Dreyer	1901	J.P. Kleyn	1899 (waarne= mend)*	- Cronje	1898
A.M. Redelinghuys	1902	B.J.J. Vermaas	1900 (waarne= mend)*	F.G. Breytenbach	1899
J.F. vd Merwe	1910			M.A. Muller J.F. vd Merwe **	1900 1902

* Die aanstelling van 'n waarnemende veldkornet en waarnemende assistent-veldkornet was tydelik en het nie beteken dat reeds aangestelde persone, wat dalk meegedoen het in 'n oorlog teen 'n Swartstam of elders was, uit hulle pos onthef is nie.

** J.F. van der Merwe was waarnemende veldkornet vanaf 1902 tot 1910 tot hy skriftelik as veldkornet aangestel is en die pos tot ongeveer 1912 beklee het.

Na die Tweede Vryheidsoorlog het die Britse administrasie die voormalige Boererepubliek se stelsel van regspleging verander. Ook die wyke van die distrik Potchefstroom is hierdeur ten nouste geraak. In die Gatsrand is polisieposte van die "South African Constabulary" (SAC) op Welverdiend, Bank

en Kraalkop opgerig. Die een op Welverdiend was blykbaar tydelik en het kort na 1906 gesluit aangesien daar reeds 'n polisiepos in Frederikstad (buite Gatsrand se westelike grens) was.²¹⁾

Die pos op Kraalkop was meer sentraal geleë as die ander. Op 11 April 1903 het H.M. du Preez an Elandsfontein nr. 289 'n kontrak met kaptein H. Chamney van die SAC onderteken waarin hy sy gedeelte van die plaas Kraalkop afgestaan het vir 'n polisiepos.²²⁾ Die grootste gedeelte van die SAC-mag, wat reeds gedurende die Tweede Vryheidsoorlog in die Republiek was, is in Engeland en Kanada gewerf met die doel om die Britse element in die voormalige Boererepubliek te versterk. Hulle hoofsaak na die oorlog was om polisiepatrolliediens in die verowerde gebiede te doen.²³⁾

Luitenant N.H. Barton van die SAC is op 25 Oktober 1904 as vrederegter vir die Gatsrand- en Vaalrivierwyk op Kraalkop aangestel. Sy plig was om die landdros van Potchefstroom by te staan met die handhawing van wet en orde in die gebied, 'n plig wat voor 1900 nog dié van die veldkornet was.²⁴⁾ Barton is hierin bygestaan deur ongeveer 13 polisiemanne van die SAC-kamp op Losberg.²⁵⁾

Die vrederegter se regsprekende gesag was beperk tot voorlopige ondersoeke, die dagvaarding van oortreders en die uitreiking van passe aan Swartes. Fasiliteite vir die aanhouding van oortreders was egter nie

-
- 21) Hoofinsektekundige (SAB), verw. 45 nr. EE2801: South African Constabulary Welverdiend, 14.4.1906. Kyk ook Justisie (SAB), verw. 395, nr. 3/251/25: Commissioner, Transvaal Police/Secretary for Justice, 25.6.1910. Die drie SAC-lede wat op Bank diens gedoen het, het op Wonderfontein gewoon. Kyk Ongekatalogiseer (TAB): Kieserslys van wyk nr. 5 Gatsrand, 1905.
- 22) Departement van Openbare Werke (TAB), verw. 263 nr. 5892/04: Oprigting van geboue, 11.4.1903.
- 23) L.E. van Onselen, *A rhapsody in blue (South African Police)*, pp.27-28.
- 24) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(1): Law Department/SAC 21.10.1904. Kyk ook Departement van Openbare Werke (TAB), verw. 263 nr. 5892/04: Oprigting van geboue, Oktober 1904.
- 25) Ongekatalogiseer (TAB): Kieserslys van wyk nr. 5, Gatsrand, 1905.

by die polisiepos op Kraalkop sowel as die SAC-kamp op Losberg beskikbaar nie.²⁶⁾ Dit het in Oktober 1904 gelei tot Barton se versoek vir die oprigting van 'n gevangenis met aparte geriewe vir Blank en Swart naby die kamp te Losberg. Dié versoek is toegestaan en die Britse administrasie het besluit om 'n tydelike gevangenis dáár op te rig. Nog in dieselfde jaar is die tydelike gevangenis na Kraalkop verskuif sodat dit naby die polisiepos kon wees. Tot tien persone kon vir hoogstens 14 dae in die een sel aangehou word. Gevangenes is as arbeiders aangewend om paaie te maak en die terrein van die polisiestrasie skoon te hou.²⁷⁾

Teen 1906 is nog nie oorweging geskenk aan die instelling van 'n periodieke hof, waargeneem deur die landdros van Potchefstroom op Kraalkop nie, aangesien slegs 'n geringe aantal ernstige sake vanuit die gebied voorgekom het. Die hofsake is in Potchefstroom verhoor.²⁸⁾ Minder ernstige sake kon wel deur die vrederegter verhoor word. Om J.G.E. Freislich, die nuut-aangestelde vrederegter in die verhoor van sake by te staan, is korporaal J.M. Cadwallader en G.C. Meredith in 1906 onderskeidelik as klerk en publieke aanklaer van die hof op Kraalkop aangestel.²⁹⁾ G.P. Brits, latere Volksraadlid, het Freislich in 1910 as vrederegter opgevolg.³⁰⁾

In 1910 het die landdros van Potchefstroom die departement van Justisie versoek om dringend aandag te skenk aan die heroprigting van 'n polisiepos op Welverdiend aangesien onwettige transaksies skynbaar op Welverdiend=

-
- 26) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Law Department/SAC, 30.10.1904.
- 27) Departement van Openbare Werke (TAB), verw. 263, nr. 710/531: Oprigting van geboue, 8.7.1906. Kyk ook Justisie (SAB), verw. 484 nr. 1900/29: Inspection of police lockups and cells: Kraalkop, 1919-1945, en verw. 116 nr. 5/663/1: Kraalkop lockup, 7.5.1912.
- 28) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Law Department/SAC, 30.10.1904 en 8.7.1906.
- 29) Justisie (SAB), verw. 267 nr. 3/801/18: Law Department/Chief staff officer, SAC, 24.3.1906 en Attorney-general/Law Department, 25.4.1906. Kyk ook Departement van Openbare Werke (TAB), verw. 263 nr. 710/531: Oprigting van geboue, 8.7.1906.
- 30) *Dagbreek en Sondagnuus*, 19.7.1937, p.3. (Berig oor G.P. Brits).

stasie deurgevoer is, waaraan niks gedoen is nie.³¹⁾ Die kommissaris van die Transvaalse polisie³²⁾ in Pretoria het aanbeveel dat die tydelike polisiegebou op Bank geïnspekteer en na Welverdiend verskuif word.³³⁾ Dit is egter nie deur die distrikskommandant van polisie in Potchefstroom verwelkom nie aangesien dit sou beteken dat die polisie op Frederikstad die hele gebied tot op Bank sou moes patrolleer totdat die polisiepos op Welverdiend opgerig is.³⁴⁾ Dié probleem en die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in 1914 was waarskynlik die redes waarom daar eers in 1919 weer aandag aan die beoogde polisiepos op Welverdiend geskenk is.³⁵⁾ Winkelier S. Rosenthal het aanvanklik aangebied om 'n kantoor vir twee polisiemanne en een Swart konstabel asook stalle vir twee perde te bou. Die lisensiehof van Potchefstroom het hom egter verplig om verbeteringe aan die hotel op Welverdiend aan te bring en hy moes, as gevolg van 'n gebrek aan geld, sy aanbieding laat vaar.³⁶⁾ Die departement Justisie het ook vanweë finansiële oorweging die oprigting van so 'n pos laat vaar.³⁷⁾

In 1924 het M. du Toit, 'n afgevaardigde van die kommissaris van Polisie van Transvaal, aanbeveel dat Welverdiend steeds deur die polisie op Kraalkop gepatrolleer moes word, aangesien die aantal sake uit Welverdiend min was en nie 'n afsonderlike polisiepos regverdig het nie.³⁸⁾

-
- 31) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: Proposed establishment of a police post Welverdiend, 19.5.1910.
- 32) Na die 1907-verkieping het generaal Botha besluit om die SAC tot 'n normale polisiekorps terug te bring. Kyk J.A. Wiid, "Weeropbou, 1902-1908" in D.W. Krüger (red.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*, p.458.
- 33) Justisie (SAB), verw. 395, nr. 3/251/25: Commissioner Transvaal police/Secretary for Justice, 12.8.1910.
- 34) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: District Commandant Potchefstroom/Secretary Transvaal police, 13.8.1910.
- 35) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: Secretary for Justice/Commissioner SAP, 2.10.1919.
- 36) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: Commissioner SAP/Secretary for Justice, 26.9.1919 en 3.3.1920.
- 37) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: Commissioner SAP/Secretary for Justice, 27.6.1921.
- 38) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: M. du Toit/Secretary SAP, 4/11/1924.

In 1916 is G.S. Bosman as vrederegter vir die Gatsrand- en Vaalrivierwyk aangestel³⁹⁾ en hy is in 1918 opgevolg deur P.J. Davidtz.⁴⁰⁾ Persone uit die jong dorp Fochville (geproklameer in 1920) naamlik, T.G. Truter, kommandant T.F.J. Dreyer, F.R.P. Schutte, J.P. Kleyn, F.D. Pienaar en A. Horvitch het in 1921 die kommissaris van die Suid-Afrikaanse Polisie gevra om die vrederegter se hof op Kraalkop sowel as die polisiepos na die dorp te verskuif omdat die dorp se ontwikkeling dit regverdig het. Die Kommissaris het egter nie aan hulle versoek voldoen nie aangesien Kraalkop steeds beskou is as die sentrale punt van die omgewing. As die hof en polisiepos sou skuif, sou die polisie ook verder van Bankstasie af wees waar die nodige voorraad gewoonlik afgehaal is.⁴¹⁾

In 1923 het kommandant Dreyer die minister van Justisie gevra om 'n periodieke hof op Fochville in te stel wat elke 14 dae sou sit, omdat dit so ver was om na Potchefstroom te gaan.⁴²⁾ Die versoek is toegestaan en 'n periodieke hof is in 1925 op Kraalkop ingestel en deur die landdros van Potchefstroom behartig. Die hof sou elke derde Woensdag in Februarie, Mei, Augustus en November sit en sake uit die Gatsrand en 'n klein deeltjie van die Vaalrivierwyk is behartig.⁴³⁾ Na die opening van die spoorlyn tussen Fochville en Potchefstroom in 1927 is die periodieke hof sowel as die polisiepos vanaf Kraalkop daarheen verskuif.⁴⁴⁾

39) Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 300 nr. 3091: Appointing of Justice of the peace, 15.2.1916.

40) Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 300 nr. 3091: Appointing of Justice of the peace, 13.3.1918.

41) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Kommissaris SAP/Landdros Potchefstroom, 25.2.1921 en Hugo, Henning and Kempen/Secretary for Justice, 10.10.1921.

42) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): T.F.J. Dreyer/Departement Justisie, 20.3.1923.

43) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Landdros Potchefstroom/Sekretaris Justisie, 26.2.1925 en 31.8.1925.

44) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Kommissaris van Polisie/Sekretaris Justisie, 6.6.1927.

Sedert 1934 het die landdros vertoë aan die departement van Justisie gerig om dié hof op Fochville twee keer per maand te laat sit aangesien daar in die tydperk vanaf 1928 slegs 24 hofsittings gehou is. Die finansiële nood weens die nagevolge van die 1929-1933-droogte en -depressie het egter nie die versoek moontlik gemaak nie.⁴⁵⁾ So ook is die Gesondheidskomitee op Fochville se versoek dat dié dorp en omliggende plase as 'n aparte landdrosdistrik verklaar word in 1932 om dieselfde rede afgekeur.⁴⁶⁾ Die periodieke hof se werksaamhede is groten-deels deur kriminele sake in beslag geneem. Tussen Julie 1934 en Julie 1936 is byvoorbeeld 238 kriminele sake verhoor, terwyl slegs een siviele saak te berde gebring is.⁴⁷⁾

Om die bewoners van Fochville en omgewing tegemoet te kom, is 'n voltydse vrederegter in 1937 aangestel. Die vrederegter was steeds onder die landdros van Potchefstroom se gesag. In daardie stadium was daar skynbaar nog nie genoeg werk om die aanstelling van 'n landdros te regverdig nie.⁴⁸⁾

Die aanvang en uitbreiding van goudmynbedrywighede in die Gatsrand van 1937 af het weldra die oprigting van nog 'n polisiepos geregverdig. In 1945 is 'n interne polisiepos op Blyvooruitzicht begin - waarskynlik 'n sekuriteitsmaatreël - wat deur mynamptenare beman is. Die polisie is tydelik in die gebou van die MOTH (Memorable Order of Tin Hats) gehuisves.⁴⁹⁾

45) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Landdros Potchefstroom/Sekretaris van Justisie, 17.1.1935.

46) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Sekretaris Justisie/Sekretaris Gesondheid; Fochville, 6.6.1932. Fochville het tot in die sewentigerjare steeds gepoog om as 'n selfstandige landdrosdistrik verklaar te word. Kyk Anon., *Fochville 50, 1920-1970: Gedenkuitgawe*, p.28.

47) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Landdros Potchefstroom/Sekretaris van Justisie, 17.1.1935-12.9.1936.

48) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 23.7.1937, p.5.

49) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ..." p.52.

Teen 1948 was die landdros van Potchefstroom steeds verantwoordelik vir regsangeleenthede van die Gatsrand met 'n vrederegter as regterlike en administratiewe amptenaar om hom by te staan.

6.2 Militêre Ontwikkeling (Verdediging)

6.2.1 Militêre opset voor 1899

Weerbare Blanke mans onder Trekkergeledere, tussen die ouderdom 16 en 60 jaar, was so vroeg as 1837 betrokke by oorloë teen Swartstamme in die Oorvaalse gebied. Twee ekspedisies het in dié jaar teen Mzilikazi se Ndebele plaasgevind waaraan persone, wat hulle na 1839 in die Gatsrand gevestig het, waarskynlik ook deelgeneem het.⁵⁰⁾

Ingevolge die Drie-en-dertig artikels van April ¹⁸1944 moes aangestelde kommandante en veldkornette toesien dat patrollies uitgaan wanneer dit nodig geag is.⁵¹⁾ Volgens die Volksraadnotules van 1850 was daar 249 weerbare man in die Gatsrandwyk wat die patrollies kon meemaak.⁵²⁾

Dit blyk dat die burgers dikwels nie aan die oproepe van die onderskeie kommandante en veldkornette om diens te doen gehoor gegee het nie, maar eerder voortgegaan het met hulle boerderybedrywighede. Kommandant P.J.W. Schutte van Buffelsdoorn het byvoorbeeld in 1852 kommandant-generaal A.W.J. Pretorius verwittig dat die burgers van veldkornet F.G.A. Wolmarans van wyk Boven-Moorivier geweier het om op patrollie te gaan.⁵³⁾

50) J.A. Vogel, *Konstitusionele eksperimente van die Boere, 1836-1877*, p.53.

51) T.R.H. Davenport, *South Africa: A modern history*, pp.60, 61.

52) J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius, *Notule van die Volksraad van die Zuid-Afrikaansche Republiek: Transvaal nr. 1, 1845-1850, 15.4.1850 en 22.11.1850*, pp.312, 347.

53) D.W. Krüger en H.S. Pretorius, *Voortrekker Argiefstukke, 1850-1853, Oktober 1852*, p.225.

Schutte het in sy dienstermyn as kommandant (1850-1855) die burgers van Gatsrand in die oorlog teen die Bakwenastam gelei.⁵⁴⁾ Hulle het ook die oorloë teen Sekwati en Segeli (1852), Mapela (1860), Molappo (1868) en Sekhukuhne (1876) meegemaak.⁵⁵⁾ Die burgers in die wyk van veldkornet J.H.G. van der Schyff (Boven-Mooirivier) het in 1861 ook die hulp van wyk Gatsrand gekry toe 'n patrollie na die "Bossiemans" uitgestuur is om gesteelde beeste terug te neem.⁵⁶⁾

Dit was die ZAR se betrokkenheid by die Sekhukhune-oorlog wat aan Brittanje die geleentheid gebied het om die Republiek in 1877 te annekseer.⁵⁷⁾ In die daaropvolgende jare het die burgers hulle toegespits op die herwinning van hulle verlore onafhanklikheid. Toe dit geblyk het dat 'n verlore stryd gevoer is tydens vele onderhandelinge met die Britse regering en spanning geheers het oor die belastingkwessie het 'n volksvergadering op 8 Desember 1880 te Paardekraal besluit om die ZAR se verlore onafhanklikheid te herstel.⁵⁸⁾

Assistent-kommandant-generaal P. Cronje het opdrag van generaal P. Joubert gekry om met 'n patrollie van 400 man vanaf Paardekraal na Potchefstroom te vertrek en die vryheidsproklamasie by J.P. Borrius te laat druk. Die drukkerij moes terselfdertyd teen 'n moontlike Britse aanval beskerm word. Cronje het

54) W.P. du Plessis, *Phillipus Jacobus Wilhelmus Schutte as kerkman*, p.17.

55) F.A.F. Wichmann, "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1838-1860", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis*, 4(2), 1941, p.124. Kyk ook Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 196: Staatsekretaris/Landdros, 9.11.1868 en T.R.H. Davenport, *South Africa: A modern history*, p.70.

56) Staatsekretaris (TAB), verw. R4404/61: J.H.G. van der Schyff/Waarnemende president S. Schoeman; 17.5.1861 en R4432/61: J.H.G. van der Schyff/Waarnemende president S. Schoeman, 8.8.1861. Die term "Bossiemans" is die Hollandse weergawe vir die Boesman (San). Kyk I. Schapera, *The Khoisan peoples of South Africa: Bushmen and Hottentots*, p.18

57) S.P. Engelbrecht, D.D. en I.D. Bosman, "Federasie en anneksasie, 1872-1881" in D.W. Krüger (red.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*, p.291.

58) M.C. van Zyl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*, p.150. Vergelyk ook D.J.P. Haasbroek, "Potchefstroom en die Eerste Vryheidsoorlog, 1880/81", *Contree* 7, Januarie 1980, p.22.

Potchefstroom met die poskoetspad vanaf Gatsrand genader. Van die Gatsranders onder leiding van assistent-veldkornet P. Martins het die patrollie meegemaak asook Gatsrand se veldkornet, A.J.G. Oosthuizen wat (as kommandant) die wyke Gatsrand en Vaalrivier verteenwoordig het.⁵⁹⁾

Gerugte dat die soldate in die Britse fort skote gevuur het, het Cronje onmiddellik tot aksie laat oorgaan en hy het die patrollie beveel om in vier afdelings te verdeel. Die drukkery is bewaak, die Britse fort aan die westekant van die dorp omsingel en twee afdelings is na die landdroskantoor om majoor Clarke en sy manskappe se bewegings dop te hou. Die skermutseling het begin toe n afdeling van die Boerepatrollie onder leiding van kommandant J. Wolmarans oor die markplein na die landdroskantoor beweeg het en majoor Clarke se manne op hulle begin skiet het. In die vroeë oggendure van 18 Desember 1880 het Clark die wit vlag gehys en die landdroskantoor is ingeneem.⁶⁰⁾

Die laaste slag van die Eerste Vryheidsoorlog het op 27 Februarie 1881 op Majuba in Natal, ongeveer twee maande na die aanvang van die Potchefstroombeleg, plaasgevind. Boeremagte onder aanvoering van generaal Joubert het die mag van sir G.P. Colley daar oorwin.⁶¹⁾ Volgens oorlewering was enkele burgers van Gatsrand ook by die slag betrokke.⁶²⁾

59) D.F. le Roux, *Die beleg van Potchefstroom gedurende die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, pp.30, 46, 164. Kyk ook H.M. van Coller, *Die burgerlike lewe in Potchefstroom ten tye van die Eerste Vryheidsoorlog*, pp.86, 90.

60) D.F. le Roux, *Die beleg van Potchefstroom ...*, pp.164, 215.

61) F.A. van Jaarsveld (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, p.194.

62) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe M.M. van der Westhuizen, p.5. Dié oud-bewoner van Gatsrand maak melding van P.S. en J.M.C. Nortje van Rooipoort wat deelgeneem het aan die slag van Majuba. Beide is presies 19 jaar later, tydens die Tweede Vryheidsoorlog, op Magersfontein gevange geneem na generaal Cronjé se oorgawe.

VAN DIE OPGEKOMMANDEERDE GATSRANDERS, 1899
Eerste foto: C. Rautenbach (Carletonville)
Tweede foto: K. Du Preez (Fochville)

Na die Eerste Vryheidsoorlog moes kommando's by verskeie geleenthede weer op kommando gaan om mee te doen aan oorloë teen Swartstamme. Van die vernaamste was dié teen Mapoch en Mampuru (1882), Malaboch (1894 en 1897) en Mphephu (1895-1898).⁶³⁾ Veldkornet J. Geldenhuys wat die Gatsranders in die oorlog teen Mapoch en Mampuru gelei het, het tussen 1882 en 1883 veertien Blankes en vyf Swartes beboet vanweë hulle onwilligheid om op kommando te gaan. Elke wyk se opgekommandeerde burgers moes sorg vir hulle eie voedsel en vir die doel het Geldenhuys gereeld vee, meel en kontant van die Burgers in die Gatsrandwyk gevra. Ammunisie is deur kommandant P.A. Cronjé op Potchefstroom uitgereik.⁶⁴⁾

Die ZAR het in die negentigerjare, tydens oorloë teen Swartstamme, ook met die Uitlander-vraagstuk geworstel. Van die Britse onderdane wat vir die oorlog teen Malaboch opgekommandeer is, het heftig gereageer en hulle herroep op hul mondstuk die National Union, terwyl diegene wat die Volksraad positief gesind was, aan oorloë deelgeneem het en selfs die Jameson-inval (’n versetbeweging deur Uitlanders) in Desember 1895 tot Januarie 1896 meegemaak het.⁶⁵⁾ Vir die burgers wat Oujaarsdag op 31 Desember 1895 wou vier, was die nuus van L.S. Jameson se plan om na Johannesburg op te ruk waarskynlik onwelkome nuus. Volgens oorlewering het die inwoners van die noordelike plase in die Gatsrand naamlik Elandsheuwel (nr. 494), Rooipoort, Welverdiend, Twyfelvlakte, Wonderfontein en Drie-

63) T.R.H. Davenport, *South Africa: A modern history*, pp.106, 109. Kyk ook J.S. du Plessis, "Die Suid-Afrikaanse Republiek", in C.F.J. Muller (red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, pp.244, 254, 261.

64) Potchefstroom Landdros (TAB), ver. 10: J. Geldenhuys/Landdros, 21.9.1833. Die Blankes is met vier pond en die Swartes met drie pond beboet. Kyk ook Kommandant-Generaal (TAB), verw. KG274 nr. 601: Kommandolyste en verslae, 1882-1884, 3.11.1882-21.4.1883. Van die Swartes wat op die plaas gewerk het moes normaalweg saam op kommando gaan om onder meer die perde te versorg en kos te maak. Kyk *Die Vaderland*, 10.9.1959, p.9. (Berig oor G.P. Brits).

65) J.H. Breytenbach, *Die Tweede Vryheidsoorlog: Voorspel tot die stryd*, I, pp.2, 54.

VELDKORNET J.T. MARTINS

Foto: A.M.C. Pretorius (Potchefstroom)

fontein (nr. 591) hulle klaargemaak vir boeresport en perderesies op Welverdiend, toe 'n ruiter vanaf Potchefstroom die verrigtinge gestop en gevra het dat alle berede burgers na Krugersdorp moes gaan om Jameson se manne te verhoed om Johannesburg te bereik.⁶⁶⁾

Daar bestaan nie 'n afsonderlike naamlys van die burgers van Gatsrand wat aan die Jameson-inval deelgeneem het nie. Hulle het waarskynlik vanweë veldkornet J.T. Martins se betrokkenheid by die oorlog teen Mpho⁶⁷⁾ by die burgers van ander veldkornetswyke aangesluit. Name van Gatsranders verskyn byvoorbeeld in die naamlyste van die Vaalrivier, Krugersdorp en Potchefstroom.⁶⁸⁾ Kommandant Cronje het dié burgers aangevoer en op 2 Januarie 1896 is Jameson by Doornkop tot oorgawe gedwing.⁶⁹⁾

6.2.2 Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902

Die ontdekking van goud aan die Witwatersrand in 1886 en die daaropvolgende Uitlander-vraagstuk het uiteindelik tot 'n gespanne verhouding tussen Brittanje en die ZAR gelei. Die Tweede Vryheidsoorlog het op 11 Oktober 1899 uitgebreek.⁷⁰⁾

Die ongeveer 550 weerbare burgers⁷¹⁾ van die Gatsrand het opdrag gekry om op die plaas Kleinfontein bymekaar te kom. Die Potchefstroom Kommando, bestaande uit burgers van die verskillende veldkornetswyke van die distrik

66) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe M.M. van der Westhuizen, pp.21-22. Kyk ook J.H. Breytenbach, *Die Tweede Vryheidsoorlog ...*, p.29.

67) I. van Wyk, "Landskoonmaker", *Die Boerevrou*, Julie 1950, p.21.

68) Kommandant-Generaal (TAB), verw. KG327 nr. 702: Naamlys van kommando, Jameson-inval, 1895-1896.

69) N.J. Hofmeyer, *Die Afrikaner-Boer en die Jameson-inval*, pp.208-209. Kyk ook W.J. du Plooy, *Die militêre voorbereidings en verloop van die Jameson-inval, 1895-1896* (MA-verhandeling, 1958, p.102).

70) T.R.H. Davenport, *South Africa: A modern history*, pp.135-139.

71) Kommandant-Generaal (TAB), verw. KG327 nr. CR892/96: Aantal dienspligtige burgers, distrik Potchefstroom. Vergelyk ook Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 28: Lys van burgers op kommando, 1899.

VAN DIE GATSRAND BURGERS IN DIE KRYGSGEVANGENEKAMP TE
ST. HELENA, 1900

Staande, v.l.n.r.: H.C. van der Merwe, J.C. Greyling, S. Botha,
J.H. van der Bergh, L. Nel, J. Viljoen,
J. Kruger, J. Greyling, B. Greyling.

Middel, v.l.n.r.: J.F. van der Merwe, A. van der Merwe, J.F.
Greyling, H.J. van der Merwe, J. Marnewick,
J.M. van der Merwe, K. Marnewick, J. Steyn.

Voor, v.l.n.r.: J.F. Roos, J.J.J. Steyn, J. Roos, L. Buys,
J. Marnewick.

Foto: C. Uys (Potchefstroom)

Potchefstroom het onder leiding van generaal Cronje die Transvaalse wesfront (met Mafeking as sentrum) verdedig.⁷²⁾

Dat die Gatsranders nie 'n tekort sou hê aan wapens vir die stryd nie blyk uit assistent-veldkornet J.F. van der Merwe se bestelling van 20 000 Mausers en 10 000 Martini-Henry-gewere op 24 Junie 1899.⁷³⁾ Dit was toe reeds duidelik dat daar voorbereidings getref is vir 'n oorlog.

Die berede burgers in die omgewing van Mafeking was elk toegerus met 'n Mauser en 100 patrone, maar vir mondproviand moes self gesorg word. Veldkornet Martins het generaal Cronje as kommandant bygestaan.⁷⁴⁾ Na ongeveer twee maande het die generaal in opdrag van die regering suidwaarts vertrek om die Vrystaters wat nog by Belmont was te help om die Britse opmars te stuit.⁷⁵⁾

Generaal Cronje was skaars by die Vrystaters toe die regering hom opdrag gegee het om by generaals De la Rey en Prinsloo aan te sluit. Die Potchefstroom Kommando (waarvan die Gatsranders deel was) met onder andere kommandante M.J. Wolmarans, J.T. Martins en T.F.J. Dreyer het vroeg in Desember 1899 op Magersfontein naby Kimberley posisie ingeneem.⁷⁶⁾ Die Boeremagte het op 11 Desember 1899 die Britse troepe oorwin. Generaal Cronje se mag het hulle tydens die aanval onderskei en daarvoor het hulle 'n telegram van gelukwensing van president Kruger ontvang.⁷⁷⁾

72) Defence Council (SAWA), verw. GP1: Skriftelike verklaring, J.A. van der Walt, 12.1.1973. J.A. van der Walt het as 16-jarige seun deel gehad aan die Tweede Vryheidsoorlog. Kyk ook J.H. Breytenbach. *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902: Die eerste Britse offensief, Nov.-Des. 1899 II*, p.56.

73) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 26: J.F. van der Merwe/Landdros, 24.6.1899.

74) Defence Council (SAWA), verw. GP1: Skriftelike verklaring, J.A. van der Walt, 12.1.1973. In C. Rautenbach se koerantrubriek, "Rondom die Gatsrand", word veldkornet J.T. Martins sowel as verskeie historiese momente tydens die oorlog en daarna breedvoerig bespreek. Kyk in uitgawes van die *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 7.10.1983-15.8.1986.

75) J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog ... II*, p.56.

76) Defence Council (SAWA), verw. GP1: Skriftelike verklaring, J.A. van der Walt, 12.1.1973. Kyk ook J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog ... II*, pp.56, 77.

77) W.J. Leyds (TAB), verw. 712 nr. 71: S.J.P. Kruger/P. Cronje, 11.12.1899.

Cronje se mag het na die slag van Magersfontein in die omgewing van Kimberley agtergebly met die doel om die Britse garnisoen wat hulle in die dorp bevind het tot oorgawe te dwing.⁷⁸⁾ Vir dié se mag, wat naby die Modderrivier stelling ingeneem het, het hierdie taktiek eintlik op 'n lang rustydperk uitgeloop. Kommandant J.T. Martins het in 'n brief aan assistent-veldkornet J.F. van der Merwe onder meer melding gemaak dat "op Modderfontein⁷⁹⁾ over het algemeen is het hier betrekkelijk stil, behalwe dat die vyand elken dag eenige aantal bommen zendt, nie over Martins kopje, uitwerking niets dan stof."⁸⁰⁾

'n Burger van die Gatsrand, veggeneraal J.J.M. Breytenbach, het opdrag van generaal Cronje gekry om met 300 man laer langs die Modderrivier stelling in te neem om Britse omsingeling te verhoed.⁸¹⁾ Lord Roberts het egter Cronje se 4 000 man by Paardeberg vasgekeer. Kommandant Martins het voorgestel dat 'n biduur gehou word ten einde die Almagtige te vra om leiding aan die offisiere te verskaf en dit is deur Cronje aanvaar. Kommandant M.J. Wolmarans het hom verset teen die latere voorstel dat daar deur die Britse linie gebrek moes word en Cronje het hom uit die Krygsraad gesit. Die verdeeldheid het gelei tot besluiteloosheid en Cronje se manne is op 27 Februarie tot oorgawe gedwing.⁸²⁾

Dié oorgawe was vir die Gatsranders in die besonder 'n gevoelige verlies aangesien die meerderheid berede burgers van die omgewing saam met kommandante J.T. Martins en M.J. Wolmarans gevange geneem en sommige na plekke soos St. Helena verban is.⁸³⁾

78) J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog ...*, II, p.462.

79) Dit is onseker waarom Martins sowel as oud-stryder J.A. van der Walt in hulle skrywe die woord *Modderfontein* in plaas van *Modderrivier* gebruik.

80) Potchefstroom Landdros (TAB), ver. 27: J.T. Martins/J.F. van der Merwe, 2.2.1900.

81) J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog ...*, IV, p.13. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe A.P. Nel, p.7.

82) J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog ...*, IV, pp.395-406.

83) J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog ...*, IV, p.426.

KAPTEIN DANIE THERON
Foto: Potchefstroom Museum

n Aantal burgers (waaronder kommandant T.F.J. Dreyer) het skynbaar voor Cronje se oorgawe daarin geslaag om van die laer weg te kom. Veggeneraal J.J.M. Breytenbach en sy 300 man het ook ongeskonde daarvan afgekóm, aangesluit by Dreyer se burgers en teruggetrek na Veertien Strome.⁸⁴⁾ Na Cronje se oorgawe het J.C. Smuts vir generaal De la Rey vergesels met die doel om ontvlugte burgers soos dié by Veertien Strome in die rigting van Pretoria en Johannesburg te laat beweeg.⁸⁵⁾

Nadat Roberts Pretoria op 6 Junie 1900 beset het, is begin met die groot-skaalse verwydering van vroue en kinders van die plase na konsentrasiekampe. Verder is 'n netwerk van blokhuislinies opgerig wat van digby Lambertsbaai in Wes-Kaapland tot by Pietersburg in Noord-Transvaal gestrek het met die doel om die spoorweë te beskerm. In die Gatsrand is blokhuise op Modderfontein, Bankstasie en Vlakfontein nr. 364 gebou.⁸⁶⁾

Die Boeregeneraals het vervolgens besluit om deur middel van guerrilla-oorlogvoering Britse militêre aktiwiteite aan bande te lê deur die spoorweë en ander kommunikasienetwerke te saboteer om te verhinder dat die vyand die westelike distrikte oorneem.⁸⁷⁾ So byvoorbeeld het generaal P.J. Liebenberg van Potchefstroom en sy manskappe, wat hulle na Augustus 1900 in die omgewing van Bank en Welverdiend bevind het, die spoorlyn gereeld beskadig.⁸⁸⁾ Aan Britse kant het generaal A.F. Hart die spoorlyn tussen

84) Defence Council (SAWA), verw. GP1: Skriftelike verklaring J.A. van der Walt, 12.1.1973. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe A.P. Nel, p.7.

85) P.A. Pyper, *Generaal J.C. Smuts en die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902*, pp.34-35.

86) O.J.O. Ferreira (red.), *Memoirs of general Ben Bouver*, pp.165-166.

87) J. Oosthuizen (TAB), verw. A1449: Boereoorlogsdagboek van De la Rey, 1899-1902, p.80. Kyk ook J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog*

88) Bul (pseud.), "Die Tweede Anglo-Boereoorlog", *Kommando* 16(10), Oktober 1965, p.35.

Krugersdorp en Welverdiend bewaak.⁸⁹⁾ Die spoorlyn vanaf Pretoria oor Krugersdorp en Klerksdorp na Kimberley was 'n belangrike verbindingsroete na die suide.⁹⁰⁾

Na aanleiding van gerugte dat Engelse kolonne uit die rigting van Johannesburg na Potchefstroom beweeg, het Liebenberg versterking van generaal C.R. de Wet uit die Vrystaat aangevra. Kaptein Danie Theron het met sy verkenningskorps na die Gatsrand vertrek om generaal Liebenberg by te staan. Terwyl sy verkenners op 5 September 1900 in die kloue van die Gatsrand geskuil het, het Theron en een lid van sy korps, W.A.S. Nel, die terrein verken en by die Wolvaardts op Elandsfontein nr. 289 navraag gedoen oor generaal Liebenberg wat skynbaar vir hom 'n boodskap op die plaas moes gelaat het. Liebenberg het egter eers na Theron se vertrek by die Wolvaardts opgedaag en 'n boodskap gelaat. Drie Britse kolonnes het intussen langs die noordelike en suidelike heuwels asook in die valleipaaie deur die Gatsrand in 'n westelike rigting beweeg.⁹³⁾

Met Theron se tweede besoek aan die Wolvaardts het hy die boodskap van generaal Liebenberg ontvang en het hy Nel aan die voet van 'n heuwel (by die Britse troepe bekend as "Yeomanry"⁹⁴⁾ koppie") naby die plaashuis agtergelaat en die heuwel bestyg om die wêreld te bespied.⁹⁵⁾ Volgens generaal Hart

89) L.S. Amery (red.), *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, v, p.47. Vergelyk ook J.H. Breytenbach, *Gedenkalbum van die Tweede Vryheidsoorlog*, p.175

90) Anon., *In memoriam: N.Z.A.S.M.*, p.173.

91) J.H. Breytenbach, *Kommandant Danie Theron*, p.214.

92) D.G.C. van Wyk, "Danie Theron monument", *Die Hervormer* 14, September 1976, p.20. Dr. Van Wyk maak melding van Danie Theron se aankoms by die Pienaars op Elandsfontein, terwyl dit volgens ooggetuies die Wolvaardts was waar Theron die boodskap gekry het. Kyk Potchefstroomse Museum, verw. THE 968.20481: Ooggetuies se verslag oor Danie Theron se dood, p.2. Die ligging van die heuwel waar Theron deur die Engelse soldate verras is, is nader aan die Wolvaardts se huis. Die ooggetuies se weergawe word dus aanvaar.

93) Potchefstroomse Museum, verw. THE 968.20481: Extract from the official diary of the Potchefstroom Column, 5.9.1900. Vergelyk ook J.H. Breytenbach, *Kommandant Danie Theron*, p.216.

94) "Yeomanry" beteken burgermag. Dit is 'n term wat redelik algemeen deur die Britse troepe gebruik is.

95) D.G.C. van Wyk, "Danie Theron monument", *Die Hervormer* 14, September 1976, p.20.

het Theron hom in 'n stuk of vier Britse verspieters vasgeloop.⁹⁶⁾ Theron, 'n goeie skut, het hom egter goed verdedig.⁹⁷⁾ Die Engelse kolonne in die suidelike deel van die Gatsrand was egter reeds baie naby die heuwel en het met hulle skeepskanon daarop gevuur, skynbaar onder die indruk dat daar 'n paar Boere op die heuwel was.⁹⁸⁾ Bomskerwe het Theron waarskynlik gedood en Nel het met die tyding na die verkenningskorps teruggekeer.⁹⁹⁾

Generaal de Wet het na hierdie terugslag, en in opvolging van Liebenberg se oproep, na die Frederikstad-omgewing opgeruk. Generaal G. Barton het 'n direkte opdrag uit Pretoria gekry om met sy manskappe vanaf Krugersdorp verby Bank en Welverdiend te marsjeer en De Wet af te sny. Liebenberg het op 15 Oktober op Buffelsdoorn met Barton se Engelse kolonne slaags geraak - sonder sukses. De Wet slaag nietemin daarin om op 20 Oktober Frederikstad, ten spyte van Barton se teenwoordigheid in die omgewing, te bereik.¹⁰⁰⁾

Die twee Boeregeneraals het kragte saamgespan en generaal Barton by Frederikstad aangeval. Op bevel van generaal De Wet het 'n aantal Boere gedurende die nag van 24 Oktober na Frederikstadstasie gegaan met die opdrag om die Britse troepe te verjaag.¹⁰¹⁾ P.A. Vermaas van Losberg (lid van die verkenningskorps) het Froneman met 'n afdeling van 20 man gehelp om die stasie aan te val. Die Engelse oormag was egter te groot

96) Potchefstroomse Museum, verw. THE 968.20481: Extract from the official diary of the Potchefstroom Column, 5.9.1900.

97) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud A.P. Nel, 11.3.1987.

98) Potchefstroomse Museum, verw. THE 968.20481: Extract from the official diary of the Potchefstroom Column, 5.9.1900. Volgens die verslag was daar 150 Boere op die heuwel maar volgens ooggetuies was dit slegs Theron, terwyl W.A.S. Nel aan die voet van die heuwel gewag het. Kyk Potchefstroomse Museum, verw. THE 968.20481: Ooggetuies se verslag oor Danie Theron se dood, p.3.

99) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname B. Wolvaardt, 20.11.1986.

100) L.S. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, v, pp.9-10.

101) L.S. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, v, p.12. Vergelyk ook A.J. Pienaar, *Christiaan Rudolf De Wet in die Anglo-Boereoorlog* (MA-verhandeling, 1974), pp.164-166.

en baie is gevang. Net 'n paar Boere, waarvan Vermaas een was, het ontvlug.¹⁰²⁾

Generaal De Wet het na die mislukte aanval by Frederikstad teruggetrek na die Vrystaat. Die meeste burgers is gedurende November die kans gegun om hulle koring te oes en sake op hulle plase in orde te bring. Die toestand in Wes-Transvaal het generaal De la Rey bekommer en hy het instruksies aan Smuts uitgereik om daarheen te gaan om die kommando's behoorlik te organiseer.¹⁰³⁾

Teen die middel van Januarie 1901 het generaal Smuts uit die omgewing van Ventersdorp in die rigting van die Gatsrand beweeg. Die burgers van Gatsrand het in daardie stadium reeds opdrag gekry om weer op die plaas Kleinfontein te vergader. Hierdie burgers het weer by die res van die Potchefstroom Kommando aangesluit wat deur generaals Liebenberg en J.J.M. Breytenbach, (laasgenoemde 'n burger van die plaas Kleinfontein in die Gatsrand), gelei is. Liebenberg het by Smuts aangesluit terwyl Breytenbach en 'n groepie burgers wat hoofsaaklik afkomstig was van die Losberg-omgewing in die Gatsrand vooruit gegaan het na die Britse blokhuis op Moderfontein. Hier was die Britse getalsterkte onder Casson net 109 man en hy was van die Boeremag in die Gatsrand bewus.¹⁰⁴⁾

Intussen het kaptein Magniac op 29 Januarie 1901 met 'n konvooi met 'n maand se voorraad onder beskerming van 108 man van Krugersdorp af na Modderfontein vertrek - onbewus van die Boeremag in die omgewing wat die konvooi moontlik kon buit. Casson moes toe 'n paar man onder luitenant Crawley afstaan om die naderende konvooi by te staan sodat

102) P.H.S. van Zyl, *Waar en trou*, p.129.

103) J. Oosthuizen, *Jacobus Hercules De la Rey en die Tweede Vryheidsoorlog* (D.Phil-proefskrif, 1949), pp.358-386.

104) Defence Council (SAWA), verw. GP1: Skriftelike verklaring J.A. van der Walt, 12.1.1973. Vergelyk ook L.A. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, V, pp.113-114, en P.A. Pyper, *Generaal J.C. Smuts en die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902*, p.46.

dit die blokhuis in veiligheid kon bereik. Ten spyte van herhaalde aanvalle deur generaal Breytenbach het die konvooi tog daarin geslaag om sy bestemming te bereik.¹⁰⁵⁾

Generaals Liebenberg en Smuts het hulle op 29 Januarie naby Modderfontein bevind na kleiner skermutselings met Britse troepe by Ventersdorp en Frederikstad en besluit om op 30 Januarie met 'n gesamentlike Boeremag van 1 500 man die blokhuis op Modderfontein (wat nou deur 200 beman is) aan te val.¹⁰⁶⁾ Na 'n geveg van 43 uur het Smuts op 31 Januarie die blokhuis oorgeneem met enkele verliese aan Boerekant. Slegs generaal Breytenbach het gesneuwel en kommandant F.G.A. Wolmarans is lig gewond.¹⁰⁷⁾ Generaal Cunningham wat Modderfontein op 1 Februarie bereik het, het die Boere die volgende dag met 800 man aangeval. Generaal Smuts het Cunningham se magte egter teruggedryf en dit het vir Smuts en die Boere as inspirasie gedien vir verdere optrede elders.¹⁰⁸⁾

Kort na die aanval op Modderfontein het Smuts vir generaal Ben Bouwer van Kafferskraal na Gatsrand ontbied om die Boeremagte te help om die brug by Bankstasie met plofstof te vernietig. Alhoewel die sterkte van die Britse kamp op Bank onbekend was, is besluit om tot aksie oor te gaan waarin kommandante T.F.J. Dreyer en F.G.A. Wolmarans van Gatsrand ook deel gehad het. Bouwer en sy 50 man het ervaring van plofstowwe gehad en moes die brug opblaas terwyl Dreyer en 50 man hulle teen 'n moontlike aanval van die vyand sou beskerm en Wolmarans se 50 man die Britse kamp bestorm.¹⁰⁹⁾

105) L.S. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, v. p.114.

106) L.A. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, v. p.115. Kyk ook J. Oosthuizen (TAB), verw. A1449: Generaal J.C. Smuts/Generaal J.H. De la Rey, 22.1.1901.

107) P.A. Pyper, *Generaal J.C. Smuts en die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902*, p.46. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe A.P. Nel, p.12.

108) L.S. Amery (red.) *The Times history of the war...*, v, p.115.

109) O.J.O. Ferreira (red.), *Memoirs of general Ben Bouwer*, pp.106, 110-111.

KONSENTRASIEKAMPKINDERS IN DIE KRUGERSDORP
KAMP

Agter, v.l.n.r.: J.P. Nortjé, L.J. Nortjé
Voor, v.l.n.r.: P.S. Nortjé, R.B. Nortjé

Foto: M. van der Westhuizen (Carletonville)

Die geblaf van 'n hond in die Britse kamp het kommandant Dreyer se manne egter ontsenu en daar is geskiet sonder bevel. Die operasie is egter ten spyte van dié voorval suksesvol deurgevoer en Wolmarans het daarin geslaag om die kamp te bestorm en heelwat voedselvoorraad te buit.¹¹⁰⁾

Die fout wat kommandant Dreyer se manskappe begaan het, het gelei tot die verlies van vier van Bouwer se manne wat tydens die geveg aangesien is vir Britse soldate.¹¹¹⁾

Cunningham het na sy neerlaag op Modderfontein van lord Kitchener opdrag gekry om met G.E. Benson (Potchefstroom) en C. Shekleton (Elandsfontein) se kolonnes te verenig en Smuts in die Gatsrand te verslaan. Dié kolonnes kon egter nie daarin slaag om Smuts se mag vas te trek nie. In Julie 1901 het Smuts besluit om die Kaapkolonie in te val en vir die doel moes die burgers op Kaalplaats in die Gatsrand vergader. Van oor die hele Wes-Transvaal het 340 man daar bymekaar gekom en in vier afdelings verdeel onder kommandante Dreyer, Bouwer, Van der Venter, [sic] en Kirster [sic].¹¹²⁾

Terwyl die ander onmiddellik suidwaarts beweeg het, het generaal Smuts en kommandant Dreyer met 100 man agtergebly en 'n dag later na Losberg vertrek. Die Britse magte het egter van Smuts se plan te hore gekom en Britse troepe is dadelik na Hoopstad gestuur, terwyl Garratt se manne na Losberg beweeg het. Die Boeremag het Garratt by Lindequesdrift ontglimp, maar Dreyer¹¹³⁾ en nege ander is deur Britse troepe gevang voordat hulle Zastron bereik het.¹¹⁴⁾

110) C.J.S. Strydom, *Ruitervuur*, p.165.

111) O.J.O. Ferreira (red.), *Memoirs of general Ben Bouwer*, p.111. Kyk ook C.J.S. Strydom, *Ruitervuur*, p.165.

112) L.S. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, v, pp.219-220, 302. Kyk ook Defence Council (SAWA), verw. GP1: Skriftelike verklaring J.A. van der Walt, 12.1.1973.

113) Kyk Carletonville (PU vir CHO): Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987. Kommandant Dreyer is na die krygsgevangenekamp in Indië gestuur.

114) O.J.O. Ferreira (red.), *Memoirs of general Ben Bouwer*, p.114.

Die guerrilla-taktiek van Smuts, De la Rey en andere was besig om sy einde te nader. In die Transvaal en Vrystaat was die land reeds verwoes. Duisende vroue en kinders waaronder die van Gatsrand, is na konsentrasiekampe geneem waar baie gesterf het.¹¹⁵⁾ Uit vrees vir wegvoering was sommige vroue en kinders gereeld op die vlug. Onder die voortvluggende vroue uit die Gatsrand het getel B. Pretorius van Kalbasfontein wat vir 17 dae aaneen gevlug en 'n tyd lank by haar skoonsuster naby Klerksdorp gaan woon het.¹¹⁶⁾ M.S.E. Brits van Jachtfontein het vir maande met haar kroos rondgeswerf¹¹⁷⁾ en M.C. Dreyer wat ook in die Gatsrand rondgeswerf het, het vele kere op 'n wonderbaarlike wyse van die Britse troepe ontvlug.¹¹⁸⁾ Mevrouw D.J.C. Dreyer (kommandant T.F.J. Dreyer se vrou) het die Britse troepe ontwyk deur een nag met haar kinders oor die Mooirivier te swem en elders h tuiste te vind.¹¹⁹⁾

Die algemene toestand (veral met betrekking tot afgebrande plaashuise, mens- en veeverliese) waarin die eertydse ZAR verkeer het, het gelei tot die Vrede van Vereeniging op 31 Mei 1902.¹²⁰⁾ 'n Groot Britse troepe-mag het in die land agtergebly om toe te sien dat orde gehandhaaf word. Van dié troepe was vir 'n geruime tyd ook in die omgewing van Losberg, Welverdiend, Taaboschspruit en Bank gestasioneer.¹²¹⁾ Britse soldate het selfs die plaasinwoners met los werkies gehelp, onder andere kommandant T.F.J. Dreyer wat gehelp is om die verwoeste krale op sy plaas met klip te herbou.¹²²⁾

-
- 115) L.S. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, v, p.604. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO) verw. 1: Herinneringe A.M. Schutte, 24.9.1950.
- 116) Konsentrasiekampherinneringe (TAB), verw. WHA 1221: Vertelling B. Pretorius, 1901.
- 117) Konsentrasiekampherinneringe (TAB), verw., WHA 1221: Vertelling M.S.E. Brits, 1901.
- 118) J. Dreyer, *Bittereinders onder die vroue*, pp.9, 21.
- 119) Carletonville (PU vir CHO) verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1897.
- 120) L.S. Amery (red.), *The Times history of the war ...*, v, p.604. Kyk ook F.A. van Jaarsveld, *Honderd basiese dokumente by die studie van Suid-Afrikaanse geskiedenis, 1648-1961*, p.172.
- 121) Justisie (SAB), verw. 519 nr. 6216/29(2): Law Department SAC, 30.10.1904. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe dr. J.A. Schutte, 3.11.1986.
- 122) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987.

In 1920 het die Verdedigingshoofkwartier besluit om erkenning te gee vir uitstaande prestasies gedurende die Tweede Vryheidsoorlog. Die medalje, die *Dekorasie voor Trouwe Dienst*, is in 1922 aan elf offisiere van die Gatsrand uitgereik. Hulle was J.T. Martins (kommandant), T.F.J. Dreyer (kommandant), M.J. Wolmarans (kommandant), F.G.A. Wolmarans (kommandant), J.J.M. Breytenbach (veggeneraal), F.G. Breytenbach (veldkornet), W.P. Grey (assistent-veldkornet), P.J.W. du Plessis (veldkornet), P.A. Vermaas (veldkornet), J.F. van der Merwe (veldkornet) en J. Geldenhuys (veldkornet).¹²³⁾

6.2.3 Ontwikkeling, 1903-1948

Met die beëindiging van die oorlog op 31 Mei 1902 moes die Boerekommando's hulle wapens neerlê en is ontbind. Besettingsmagte van Brittanje het toe die land se verdediging waargeneem. Na die totstandkoming van die Unie van Suid-Afrika, op 31 Mei 1910, is aandag geskenk aan die daarstelling van 'n nasionale verdedigingsorganisasie. Die Verdedigingswet van 1912 het voorsiening gemaak vir persoonlike diensplig en vir 'n aktiewe burgermag bestaande uit Blanke burgers tussen 17 en 25 jaar wat op 'n vrywillige basis opleiding sou ontvang. Van burgers tussen 17 en 60 jaar wat nie dié opleiding ondergaan het nie, moes vir minstens vier jaar by 'n skietvereniging aansluit.¹²⁴⁾ In die Gatsrand is agt skietverenigings as die Gatsrand Kommando met hoofkwartier Welverdiend saamgegroeper onder die bevel van kommandant T.F.J. Dreyer. Veldkornette en assistent-veldkornette is vir elke skietvereniging aangestel:

123) *De Westelike Stem* 8.11.1922, p.6. Vergelyk ook D.R. Forsyth, "Dekorasie voor Trouwe Dienst", *Krygshistoriese tydskrif*, 1(1), 11 Desember 1967, pp.14-18, en P.H.S. van Zyl, *Waar en trou*, p.129. Die SAWA besit lyste van aanbevelings van persone wat aansoek gedoen het, of namens wie aansoek gedoen is, vir die "Dekorasie voor Trouwe Dienst".

124) Anon., "Die geskiedenis van ons", *Paratus*, Oktober 1973, p.9. Vergelyk ook D.J. Potgieter, *Standard Encyclopaedia of Southern Africa III*,

TABEL 9

SKIETVERENIGINGS IN DIE GATSRAND KOMMANDO NA 1913¹²⁵⁾

SKIETVERENIGING	LEDETAL	VELDKORNET	ASSISTENT-VELDKORNETTE
Boven Gatsrand noord, nr. 114	88	J.M.L. Steyn	C.J.H. Minnie A.J.G. Oosthuizen G.B. Lindeque J.W. van der Westhuizen
Wonderfontein-Rooi- poort nr. 145	83	J.J. Marnewick	J.F. van der Merwe P.H. Roux J.P. Nortjé J.S. Roos
Losberg-Botha nr. 146	82	H.J. Strauss	J.G. Pretorius G.D. van der Berg J.J. Oberholzer J.P. Oosthuizen
Losberg nr. 188	104	J.B. Wolmarans	C.G.P. Pretorius G. Rossouw P.J. van den Heever L.H. Delpont
Elandsfontein nr. 218	52	P.J. Davidtz	H.S. Wolvaardt J.P. Kleyn M.C. Hoffmann F.D. Pienaar
Boven wyk Gatsrand nr. 147	101	T.P. Pretorius	P.C. Crafford J.J. Martins J.J.F. Rautenbach C.J.J. van Vuuren
De Vliegende skiet= vereniging nr. 193	81	J.N. du Toit	T.F. Cronjé J.P. Badenhorst J.P. Cronjé F.J. Cronjé
Gatsrand nr. 192	113	F.R.P. Schutte	D.J. du Plessis G.F. Redelinghuys W.P. Grey F.L.M. Schutte

125) Defence Council (SAWA), verw. GP2 nr. 1403/7: Staff Officer Citizen force/Secretary for defence, 28.4.1914. Defence Council (SAWA), verw. GP2 nr. 14/14: Staf Offisier Burgerman Pretoria/Majoor, nr. 7 militêre distrik, 12.5.1914.

141a

LEDE VAN DIE LOSBERG SKIETVERENIGING, 1920

Foto: B.J.J. Vermaas Jr. (Fochville)

Loongeskille tussen Blanke en Swart arbeiders het in 1913 aanleiding gegee tot 'n staking in die Randse goudmyne. Eenhede van die nuwe weer= mag - onder meer die Gatsrand Kommando - is vir diens opgeroep.¹²⁶⁾ Hulle moes die myne, munisipale geboue, spoorwegstasies, kragstasies en sekere private eiendom teen oproerigheid beskerm.¹²⁷⁾

Die stof van die staking het skaars gaan lê toe internasionale spanninge gelei het tot die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in Augustus 1914 en die Unie besluit het om Brittanje te steun. Vir die Unie het die oorlog op 'n ongeleë tydstip gekom aangesien die land nog met interne probleme te doen gehad het en die Tweede Vryheidsoorlog nog vars in die geheue was.¹²⁸⁾ Generaal Louis Botha het besluit dat die Unie ten minste haar grense moes verdedig en Britse garnisoene teruggetrek kon word. Vir dié doel is besluit om vrywilligers op te roep. Gerugte het egter die rondte gedoen dat die Unie al die burgers vir militêre diens gaan opkommandeer. Dit het nie generaal De la Rey se goedkeuring weggedra nie. 'n Ongelukkige skietvoorval het gelei tot De la Rey se dood op 15 September en dit het as lout gedien vir oproerige vergaderings en openlike rebellie.¹²⁹⁾

Generaal Botha het burgers op 12 Oktober opgeroep om die Rebellie te onderdruk. Soos in ander dele van die land was daar ook 'n groot mate van verdeeldheid in Gatsrand na dié oproep. Daar was diegene wat Botha gesteun het en gehoor gegee het, terwyl veldkornette en assistent-veldkornette (soos J.J. Marnewick, P.H. Roux, D.J. du Plessis, M.L. Steyn, J.B. Lindeque) sowel as gewone burgers uit die skietverenigings bedank het om daardeur hulle misnoeë te kenne te gee.¹³⁰⁾ Nadat die

126) Defence Council (SAWA), verw. GP2 nr. 1403/7: Kommandant, Militêre distrik nr. 7/DSA Burgermag Pretoria, 4.8.1914.

127) S.J. Pietersen, *Stakings aan die Witwatersrand, 1913-1914*, p.47.

128) F.V. Engelenburg, *Generaal Louis Botha*, p.310.

129) T.R.H. Davenport, *South Africa: A modern history*, p.185.

130) Defence Council (SAWA), verw. GP2 nr. 11207/4: Staf Offisier militêre distrik nr. 7/Hoof Unieverdedigingsmag, 23.9.1919. Nuwe veldkornette en assistent-veldkornette wat in 1919 aangestel is in die plek van die wat bedank het, is J.H. Muller, W.P. Grey, F.T.I. Grobler en J.C. van der Westhuizen. Kyk Defence Council (SAWA) verw. GP1 nr. 2/11207/4: Kolonel A.J. Brink/DSO Militêre distrik nr. 7, 17.9.1919.

rebellie onderdruk is, is vrywilligers van die Gatsrand Kommando na Potchefstroom waar hulle by die kommando onder kommandant Hall aangesluit het. Die kommando het by die res van die Unieverdedigingsmag aangesluit wat na (Duits)Suidwes-Afrika gegaan en uiteindelik 'n suksesvolle veldtog meegemaak het.¹³¹⁾

In 1921 het die Gatsrand Kommando uit nege skietverenigings bestaan nadat die Klipdrift Skietvereniging in daardie jaar bygekom het en C.M. du Plessis as waarnemende asistent-veldkornet aangestel is.¹³²⁾

Toe die Staking in 1922 aan die Rand uitgebreek het, is veldkornet W.P. Grey as waarnemende kommandant van Gatsrand gevra om die Kommando na die Rand te neem. Die opdrag was om die Staking wat toe reeds die vorm van 'n gewapende protes aangeneem het, te onderdruk.¹³³⁾ Grey het lede van die skietvereniging en hulle veldkornette versoek om by Bankstasie bymekaar te kom sodat hulle vandaar saam kon vertrek. Dié versoek het egter nie veldkornet J.B. Wolmarans van Losberg welgeval nie. Alhoewel hy die lede van die Losberg Skietvereniging na Bankstasie vergesel het, was hy onwillig om verder te gaan nadat sy moeder hom skynbaar verwittig het dat twee van sy broers by die staking betrokke was en een 'n leidende rol gespeel het. As 'n bekende in die omgewing, veral vanweë sy bedrywighede as lid van die Nasionale Party, het sy weiering daartoe gelei dat sommige ander ook nie wou gaan nie en selfs uit die onderskeie skietverenigings bedank het. Die res het egter na die Rand vertrek.¹³⁴⁾

Nadat die staking in Maart 1922 onderdruk is, het 'n ontevrede Grey vir kolonel Nussey, bevelvoerder van Potchefstroom, versoek om J.B. Wolmarans van sy amp as veldkornet te onthef. Grey het 'n petisie van lede van die

131) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud K. Greyling, 13.1.1987. Ten tyde van die data-insameling was mnr. Greyling die enigste oorlewende in die omgewing wat die Suidwes-Afrika veldtog meegemaak het. Hoewel hy bevestig het dat daar nog vrywilligers uit die Gatsrand was wat vir diens aangemeld het, kon hy nie onthou wie hulle was nie.

132) Defence Council (SAWA), verw. GP2 nr. 21/11253: Sersant E. Christiaan/DSO militêre distrik nr. 7, 12.6.1921.

133) Defence Council (SAWA), verw. DC196 nr. 11207/4: Adjudant Grey/ Staf Offisier militêre distrik nr. 7, 31.3.1922.

134) Defence Council (SAWA), verw. DC196 nr. 11207/4: Luitenant Kolonel Meyer/kolonel A.H. Nussey, 24.4.1922. Vergelyk ook DC196 nr. 11207/4: J.B. Wolmarans/W.P. Grey, 26.3.1922 en Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987.

Losberg Skietvereniging ontvang waarin daar gevra word dat Wolmarans moet bedank.¹³⁵⁾ Wolmarans het op 5 Mei 1922 bedank, maar is weer in 1924, op aanbeveling van kaptein M.J. Wolmarans van Potchefstroom, aangestel.¹³⁶⁾ Toe Dreyer in 1923 as kommandant van die Gatsrand Kommando bedank het, is W.P. Grey, wat vir 'n lang tydperk as waarnemende kommandant opgetree het terwyl Dreyer sy parlementêre verpligtinge nagekom het, aangestel.¹³⁷⁾

J.H. Muller het Grey in 1925 opgevolg.¹³⁸⁾ Tot en met kommandant Muller se bedanking in 1934 was die Gatsrand Kommando steeds 'n klas B-kommando, wat beteken het dat die eenheid ten minste een kommandant, een adjudant, een kwartiermeester, 12 luitenant en 600 lede moes hê.¹³⁹⁾ Die depressie in die vroeë dertigerjare het die departement van Verdediging teen 1935 in so 'n finansiële nood laat beland dat ook die Gatsrand Kommando gevra is om hulle sterkte te verminder deur alle onaktiewe lede van die sterkte te ontslaan. A.L. Oosthuizen, wat die pos van kommandant in 1935 aanvaar het, moes hierdie opdrag uitvoer.¹⁴⁰⁾

Met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog in 1939 het die Uniekabinet besluit om weer, soos in 1914, gebruik te maak van vrywilligers om aan die oorlog deel te neem. Dat daar nie 'n gebrek aan vrywilligers was nie, blyk uit die stigting van 'n militêre eenheid in 1940 by die Blyvooruitsichtmyn, bekend as die "Mines Engineering Brigade". Dié Eenheid het gemobiliseer en parades op die myngrond gehou, terwyl hulle gewag het op toestemming om aan die oorlog deel te neem.¹⁴¹⁾

-
- 135) Defence Council (SAWA), verw. DC196 nr. 11207/4: Waarnemende kommandant W.P. Grey/Kolonel Nussey, 1.5.1922.
- 136) Defence Council (SAWA), verw. DC196 nr. 11207/4: Kaptein M.J. Wolmarans, DSO militêre distrik nr. 7/Hoof van die Generale Staf Pretoria 8.4.1924.
- 137) Defence Council (SAWA), verw. DC196 nr. 11207/4: Erkensteinvorm W.P. Grey, Desember 1923.
- 138) Defence Council (SAWA), verw. DC366 nr. 7/40252: Brigadier-generaal Pretoria/Offisier in bevel, militêre distrik nr. 5, 6.12.1926.
- 139) Defence Council (SAWA), verw. DC59 nr. 87312: Kommando organisasie, 31.1.1935.
- 140) Defence Council (SAWA), ver. GP2 nr. 17041/1: Hoofkommandant Burgerkommando's/A.L. Oosthuizen, 3.1.1935.
- 141) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.23.

Gatsranders wat vrywillig diens in Noord-Afrika en Italië gedoen het, was onder andere D. Wilkenson, dr. R.A. Caldwell, D.D. Waterman, R.J.S. Fourie, B. Cockroft, S. Coetzee, G.C.A. Dein, G. Peverett, D.C.A. Reynolds, C.A. Cotts, G. Pringle, C. Hiles, R.H. Hobson, G. McKednie, C. Rautenbach, L. Kruger, K. Greyling, F.J. Putter, R. Vey, D.N. Cloete, W. Fletcher, G.H. van Onselen, J.M.I. Luyt, G.F. Marais, Z. White en G. Cox.¹⁴²⁾

Ten tyde van majoor P.P. Oosthuizen se verkiesing as bevelvoerder van die Gatsrand Kommando op 19 Julie 1940¹⁴³⁾ is 'n nuwe fase in die verdedigingstelsel ingelui toe die Nasionale Reserwe Vrywilligers (NRV) in Oktober 1940 gestig is met die doel om die yl bevolkte dele van die Unie met vrywilligers te beman. Die Gatsrand Kommando het gevolglik ontbind en vanaf Maart 1941 kon belangstellendes tussen 17 en 60 jaar by die eenheid, toe bekend as die Gatsrand Kommando-afdeling van die NRV, aansluit. NRV-lede moes 'n eed aflê dat hulle in enige plek in Afrika diens sou doen indien dit verwag word. Ook moes 'n minimum van vier uur per maand paradetyd bygewoon word. Die lede is toegerus met 'n wapen en uniform.¹⁴⁴⁾

Majoor Oosthuizen het die administrasie vir Gatsrand se NRV-afdeling behartig. Na Oktober 1941 is kaptein H.J. Badenhorst, luitenant J.P. Oosthuizen, tweede-luitenant P.G. Malherbe en tweede-luitenant W.J.A. Vermaas as offisiere aangestel.¹⁴⁵⁾ Hoeveel persone aanvanklik as NRV-

142) Carletonville (PU vir CHO), verw. 2: C. Rautenbach/E.S. van Eeden, 7.5.1987.

143) Defence Council (SAWA), verw. DC196 nr. 17041/1: Majoor hoofkommandant Burgerkommando's/Majoor P.P. Oosthuizen, 27.3.1941. Vergelyk ook DC196 nr. 17041/1: Hoof kommandant Burgerkommando's/Majoor P.P. Oosthuizen, 19.6.1940.

144) Defence Council (SAWA), verw. DC59 nr. VSV2911: Commando detachments of the National Reserve Volunteers, 1946.

145) Defence Council (SAWA), verw. DC196 nr. 22253/1: Majoor generaal Sondagh/Hoofkommandant Burgerkommando's, 8.8.1945. Vergelyk ook verw. DC196, nr. 2861 en 6626: Hoofkommandant Burgerkommando's/Majoor P.P. Oosthuizen, 1.10.1941.

lede aangesluit het, kon nie vasgestel word nie. As daar egter geoordeel moet word aan die 92 persone wat vanaf 13 Mei 1943 geregtig was op 'n Afrikadiensmedalje nadat aan die vereistes van 'n minimum van 18 uur opleiding voltooi is, is dit onwaarskynlik dat die getal NRV lede in die Gatsrand in 1941 meer as 100 was.¹⁴⁶⁾

Majoor P.P. Oosthuizen is na sy bedanking in Mei 1948 deur majoor J.P. Oosthuizen opgevolg.¹⁴⁷⁾ Sy termyn was egter van korte duur want die minister van Verdediging het op 15 Desember reorganisasie van die verdedigingsmagte gelas.¹⁴⁸⁾

146) Defence Council (SAWA), verw. DC59 nr. VSV73/7/49: Gatsrand Nasionale Reserwe Vrywilligers, 14.5.1945. Vergelyk ook kaptein H.J. Badenhorst/Hoofkommandant Verdedigingsmag, 1.5.1946.

147) Defence Council (SAWA), verw. DC59 nr. VSV2/12/231: Waarnemende adjudaht-generaal F. du Toit/Bevelvoerende Offisier Voortrekkerhoogte, 13.7.1948.

148) Defence Council (SAWA), verw. DC59 nr. OCM163. Inligtingstuk aan Kommandement, 15.12.1948.

HOOFSTUK SEWE

ADMINISTRATIEWE GROEI, GESONDHEIDS- EN WELSYNSDIENSTE

7.1 Plaaslike administrasie

Die ZAR-grondwet van 1858 het voorsiening gemaak vir die verdeling van die land in distrikte waarvan elk uit twee of meer wyke bestaan het. Die administrasie van 'n distrik is aan 'n landdros, ses heemrade¹⁾ en die veldkornette toegewys. 'n Veldkornet se administratiewe pligte het onder meer behels dat plase opgemeet en geïnspekteer en belasting van Blank en Swart ingevorder word.²⁾ Die ingevorderde belasting van Gatsrand is by die landdros van Potchefstroom inbetaal aangesien Potchefstroom die administratiewe setel van die distrik was.³⁾ Buiten die betaling van persoonlike belasting, het die Blankes ook spoorweg- sowel as "weg"-belasting (op paaie) betaāl.⁴⁾

Die Volksraad het soms ook belasting ingevorder vir 'n spesiale saak soos byvoorbeeld in 1876 toe dié Raad gelas het dat geld ingevorder moes word vir die instandhouding van die forte Steelpoort en Magneelshoogte. Tydens twee openbare vergaderings dié jaar in die Gatsrandwyk het die bewoners aldaar besluit om as gevolg van moei-

1) A.G. Oberholster, "Ontwikkeling van die bestuur van landelike gebiede in Suid-Afrika met besondere verwysing na die Kaaplandse Afdelingsrade en die Transvaalse Raad vir die Ontwikkeling van Buitestedelike gebiede", *Acta Academica* B(21), 1985, p.67.

2) F.A. van Jaarsveld, "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die ZAR tot 1870", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 13(2), 1971, pp.274-275.

3) Potchefstroom Landdros (TAB) verw. 73: Persoonlike belasting wyk Gatsrand, 1864-1872. Kyk ook verw. 91: Register op hutbelasting, 1882-1883.

4) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 312: Plaasbelasting wyk Gatsrand, 1884-1890. Vergelyk ook verw. 73: Persoonlike belasting wyk Gatsrand, 1864-1872 en verw. 74: Belastingregister wyk Gatsrand, 1879-1881.

like finansiële omstandighede, net die jaarlikse belasting te betaal. Volksraadlid J.J. Hoffman het die Volksraad van die Gatsranders se besluit in kennis gestel.⁵⁾ Dit is waarskynlik so aanvaar.

Hutbelasting⁶⁾ wat onder die Swartes van Gatsrand ingevorder is, was beskou as hulle persoonlike bydrae tot die uitvoering van plaaslike regeeringsdienste.⁷⁾ Dit is aangewend vir dienste soos gesondheidskomitees wat Swartes se welvaart moes bevorder.⁸⁾ Plase waar hutbelasting ingevorder is, is Buffelsdoorn, Kraalkop, Deelkraal, Leeuwpoort en Rhenosterfontein.⁹⁾ Op hierdie plase was waarskynlik hutte waar selfs Swart arbeiders wat op naburige plase gewerk het, gewoon het. Dit blyk dat nie al die boere bereid was om vir 'n groot getal arbeiders verblyf op hulle plase te gee nie. Die redes daarvoor is onseker.¹⁰⁾ Die hutte op die plase waar hutbelasting ingevorder is, was nie so groot in getal dat daarna verwys kan word as lokasies nie. Daar was trouens tot 1948 nog nie sprake van lokasies in die Gatsrand nie.¹¹⁾ Enkele boere het wel verblyf aan arbeiders gegee wat vir hulle gewerk het. Ook in sulke gevalle is belasting van dié arbeiders ingevorder.¹²⁾

-
- 5) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 6: Verslag J.J. Hoffman/Landdros, 17.10.1876 en 26.11.1876.
 - 6) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 91: Register op hutbelasting, 1882-1883.
 - 7) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 92: Register op hutbelasting, 1883-1896. Kyk ook W.J.J. Kok/Landdros, 17.4.1882 en B.F. Nel, *Naturelle-opvoeding en -onderwys I*, p.135.
 - 8) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 9: Landdros/J. Geldenhuys, Augustus 1882. Kyk ook B.F. Nel, *Naturelle-opvoeding en -onderwys I*, pp.135-136.
 - 9) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 91: Register op hutbelasting, 1882-1883.
 - 10) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. en T. Schutte, 27.10.1986.
 - 11) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. T1/30/3388. Sekretaris Gesondheidsraad/Prokureurs Roux en Jacobs, 29.12.1953.
 - 12) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 91: W.J.J. Kok/Landdros, 17.4.1882.

Die Potchefstroomse Distriksraad was belas met die instandhouding van paaie en oprigting van skoolgeboue. 'n Groot deel van die wyk Gatsrand se bydrae tot "weg"-belasting is aan dié Raad toegewys. T.F. Cronjé het in 1885 die Gatsrandwyk in die Raad verteenwoordig.¹³⁾

Die Swartmense se belange is behartig deur 'n kommissaris belas met Naturellesake. In 1899 is veldkornet J.T. Martins as onderkommissaris vir die distrik Potchefstroom aangestel. Hy moes onder andere toesien dat arbeid en verblyf op plase, waar boere dit versoek het, aan Swartmense verskaf word.¹⁴⁾

Na die Tweede Vryheidsoorlog het die Britse administrasie pogings aangewend om 'n stelsel van plaaslike bestuur in Transvaal in te voer vir dorpe en gebiede wat nie van munisipaliteite voorsien was nie of wat ver van munisipaliteite geleë was.¹⁵⁾ Anders as in die wyk Laer-Schoonspruit waar die plaaslike owerheid van Klerksdorp na 12 September 1883 sekere van die wyk se administratiewe funksies oorgeneem het,¹⁶⁾ is Gatsrand tot en met die stigting van die Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede (28 Junie 1944) deur die landdros van Potchefstroom geadministreer.¹⁷⁾ Die gemeenskap was, benewens die dorp Fochville wat in 1920 geproklameer is, tot en met die aanvang van goudmynbedrywigheede in 1937 oorwegend agraries met geen sentrale plek vanwaar administratiewe aangeleenthede georganiseer is nie.¹⁸⁾

13) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 12: F.F. Cronjé/Landdros, 16.6.1885.

14) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 26: Diverse stukke, 1899.

15) A.G. Oberholster, "Ontwikkeling van die bestuur van landelike gebiede in Suid-Afrika ...", *Acta Academica* B(21), 1985, p.68.

16) R. Marx, "Watter is die oudste dorp in Transvaal?", *Contree* 19, Januarie 1986, p.29.

17) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T6/13: Town regional planning: West Wits Local area committee, 1948.

18) Fochville het in 1920 reeds 'n gesondheidskomitee gehad wat in die dorp en waarskynlik ook in die omgewing werkzaam was. Hoe ver hulle grense gestrek het, is egter onseker. Dié dorp het nie oor 'n plaaslike owerheid beskik nie en het eers op 1 November 1951 'n dorpsraad verkry. Kyk B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.29.

Mynvesting en dorpsproklamering in die Gatsrand van 1937 af het 'n behoefte vir 'n administratiewe liggaam op plaaslike vlak geskep. In 1944 is die administrasie van die noordelike en oostelike gedeeltes van die gebied aan die Gesondheidsraad vir Buitestedelike Gebiede oorgedra, terwyl die suidelike en westelike dele steeds deur die landdros van Potchefstroom geadministreer is.¹⁹⁾ Die Gesondheidsraad het sake soos openbare gesondheid, administrasie en ontwikkeling van die gebied behartig. Munisipale dienste soos water, elektrisiteit en riolering is ingestel. Dorpsbeplanning het ook mettertyd aandag geniet.²⁰⁾ Ten opsigte hiervan het die maatskappy Consolidated Gold Fields hulle ook beywer om die West Wits-gebied te ondersoek met die oog op die ontwikkeling daarvan. Ontwikkeling is vir die omgewing van die plaas Oog van Wonderfontein nr. 658 beplan.²¹⁾ Die maatskappy het 'n dorpsbeplanningsdeskundige van London, ene professor Holford, genader om die beplanning vir hulle te doen. Consolidated Gold Fields het terselfdertyd die Gesondheidsraad versoek om met die beplanning van die gebied te wag totdat die professor se idees voorgelê is. Daar is gevra dat die Raad ook oorweging moes skenk aan die uitbreiding van die gebied se grense sodat die West-Wits-Lyn in geheel deur die Gesondheidsraad beheer kon word.²²⁾ Die Provinsiale Administrasie het in 1948 toestemming verleen dat die plase Deelkraal, Boschoek en Stompoorfontein onder die Gesondheidsraad se gesag geplaas word.²³⁾

'n Dorpsbeplanningskema vir die Wes-Witwatersrand-gebied is op 2 Desember 1948 deur die Gesondheidsraad begin toe dit duidelik geword het dat Consolidated Gold Fields slegs 'n gedeelte van die Carletonville-

-
- 19) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T6/13: Town regional planning: West Wits Local area committee, 1948.
- 20) A.G. Oberholster, "Ontwikkeling van die bestuur van landelike gebiede in Suid-Afrika ...", *Acta Academica* B(21), 1985, p.68.
- 21) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T6/13: Consolidated Gold Fields Beperk/Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede, 11.2.1948.
- 22) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T/13: Gesondheidsraad/Consolidated Gold Fields Beperk, 28.7.1948.
- 23) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T6/13: Provinsiale administrasie/Gesondheidsraad, 31.7.1948.

area wou ontwikkel en die Raad besef het dat die oorblywende gedeelte min baat daarby sou vind.²⁴⁾

Reeds in 1946 het inwoners in die omgewing van die myne h waaksaamheidskomitee gestig bestaande uit inwoners van Carletonville (toe al so bekend) en Oberholzer, asook plaaslike boere. Amptenare van die goudmynmaatskappy van Blyvooruitzicht en Wes-Driefontein is ook betrek. Die Gesondheidsraad is in November van daardie jaar deur die Waaksaamheidskomitee versoek om laasgenoemde as die plaaslike owerheid te konstitueer.²⁵⁾

Op 12 Oktober 1948 is toestemming verleen vir die stigting van h plaaslike gebiedskomitee van agt lede. T.W. Bruyns, J.W. de Villiers, D. Gerson, S.B. Gibbs, D.S. McInnes, A.V. Ozard, J.N. Phibbs en R. Soulsby het eerste daarin gedien. Aangesien die plaaslike Gebiedskomitee nie net in die omgewing van Carletonville werksaam sou wees nie, het die Gesondheidsraad goedkeuring aan die Komitee verleen om sy naam te verander na "West Witwatersrand Local Area Committee".²⁶⁾

In Mei 1948 het J.J. Havenga van Welverdiend die Gesondheidsraad versoek om h komitee op dié dorp in te stel om die belange van die bewoners en grondeienaars te behartig, veral met betrekking tot die hanteling van probleme ten opsigte van water- en elektrisiteit.²⁷⁾ Daarvan het niks gekom nie. In November 1948 het J.G. Fourie die Gesondheids-

-
- 24) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T6/13: Consolidated Gold Fields Beperk/Gesondheidsraad, 17.11.1948. Vergelyk ook T6/13/3722: Gesondheidsraad/Provinsiale Sekretaris, 2.12.1948.
- 25) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/29 nr. 1: Waaksaamheidskomitee/Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede, 18.11.1946.
- 26) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/29 nr. 1: Waaksaamheidskomitee/Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede, 3.6.1947. Kyk ook verw. T1/29 nr. 1: Waaksaamheidskomitee/Gesondheidsraad, 12.10.1948.
- 27) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/29 nr. 12: J.J. Havenga/Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede, 3.5.1948.

raad met 'n soortgelyke versoek genader.²⁸⁾ Die Raad het die besluit aan die West Witwatersrand Local Area Committee oorgelaat aangesien Welverdiend by dié liggaam se gesagsgebied ingedeel is.²⁹⁾ Die Provinsiale Administrasie het nietemin die inwoners van Welverdiend op 21 Desember 1948 toestemming gegee om met die stigting van 'n plaaslike gebiedskomitee voort te gaan.³⁰⁾

Die Gesondheidsraad het tot 1948 nog die gebied van sanitasie, water en elektrisiteit voorsien. Dorpe se afstand van die goudmyne het die bespoediging van sodanige geriewe beïnvloed.³¹⁾ Carletonville en Oberholzer het eerste hierby gebaat aangesien hulle die naaste aan die myne geleë is. Die dorpe West Wits en Blybank het egter as gevolg van hulle afstand van die myne onderontwikkeld gebly.³²⁾

Sanitasiegeriewe het van dorp tot dorp verskil. Die spoelrioleringstelsel is in Carletonville en Blyvooruitzicht geïnstalleer, terwyl afval op Carletonville met 'n muilwa onder toesig van die Wes-Driefontein mynmaatskappy na 'n ashoop ongeveer 1,5 kilometer buite die dorp verwyder is. Daarenteen moes die myndokter van die Blyvooruitzichtmyn en sy personeel toesig hou oor die samitêre toestande by die myn. Rommel is twee-weekliks deur askarre verwyder en in 'n ou skag gestort.

-
- 28) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/29 nr. 1: J.G. Fourie/Gesondheidsraad vir buitestedelike gebiede, 8.11.1948.
- 29) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. 1: Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede/J.G. Fourie, 28.11.1948.
- 30) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/29 nr. 1: Provinsiale Administrasie/J.G. Fourie, 21.12.1948. Die datum waarop die plaaslike Gebiedskomitee van Welverdiend gestig is, is onbekend. In 1950 het inwoners dié dorp wel in die "West Witwatersrand Local Area Committee" verteenwoordig. Kyk Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30: Welverdiend Township, 11.12.1950.
- 31) Carletonville (Munisipaliteit), verw. JG3/T nr. 3: Gesondheidsinspekteur Johannesburg/Mediese beampte: Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede, 8.7.1947. Vergelyk ook T1/29 nr. 1: Waaksaamheidskomitee/Gesondheidsraad, 12.10.1948.
- 32) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. TA 540/7638: Townships-Board/Administrator, 4.9.1937. Vergelyk ook verw. JB/3/T nr. 3: Verslag van die Gesondheidsinspekteur, 8.7.1947.

Elke huis is ook voorsien van 'n vergaarbak. Op Oberholzer, Bank en Welverdiend is gebruik gemaak van vrotkelders en stapelriool terwyl vullis oral, veral op leë erwe, gestort is.³³⁾

Die beskikbaarheid van water het die ontwikkeling van dorpe beïnvloed. 'n Gebrek aan water, soos dit byvoorbeeld by Welverdiend die geval was, het voornemende dorpsbewoners afgeskrik. 'n Klousule in die kontrak het nie Tromp, die eienaar, verplig om die nodige water aan te lê nie.³⁴⁾ A. Oliff het namens die inwoners by die Gesondheidsraad geklê oor die swak watervoorsiening. Die vernaamste klagte was dat die watervoor deur vee bemors is.³⁵⁾ Die Oberholzer Besproeiingsraad³⁶⁾ wat die water uit die Oog van Wonderfontein gekontroleer het se simpatie het egter by die boere gelê aangesien hulle duur vir hulle grond betaal het.³⁷⁾ Ten spyte van die Besproeiingsraad se siening het die Gesondheidsraad 'n boorgat vir Welverdiend aanbeveel bo die gebruik van water vir huishoudelike doeleindes vanuit 'n onhigiëniese watervoor.³⁸⁾

Op Oberholzer het 'n onbeskermdes besproeiingsvoor water uit 'n sinktenk van 9 000 liter na die wonings gevoer. Blyvooruitzicht het ook van die watervoor gebruik gemaak.³⁹⁾ Bank en Carletonville se inwoners het

-
- 33) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. 230: Mediese beampte/Landdros Johannesburg, 7.2.1947. Vergelyk ook verw. JB/3/T nr. 3: Verslag van die Gesondheidsinspekteur, 8.7.1947.
- 34) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. TA540/7638: Townships Board/Gesondheidsraad, 14.8.1945.
- 35) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. TA540/7638: A. Oliff/Gesondheidsraad, 18.6.1946.
- 36) In 1923 is die noordelike deel van die Gatsrand deur die Uitvoerende Raad van die Unie as besproeiingsdistrik verklaar onder die naam Oberholzer-Besproeiingsraad. Die Besproeiingsraad moes onder meer toesien dat al die boere voldoende water kry. Kyk Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 654 nr. 3327: Oberholzer irrigation district, 9.8.1923.
- 37) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. TA540/7638: Besproeiingsraad/Gesondheidsraad, 12.8.1946.
- 38) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. 230: Mediese beampte/Landdros Johannesburg, 7.2.1947.
- 39) Carletonville (Munisipaliteit), verw. JB/3/T nr. 3: Verslag van die Gesondheidsinspekteur, 8.7.1947.
-

water vir huishoudelike gebruik uit boorgate gekry. Carletonville het byvoorbeeld water uit 'n boorgat van die Wes-Driefonteinmyn verkry.⁴⁰⁾ In 1946 reeds het die Randse Waterraad begin met die konstruksie van 'n pypleiding van ongeveer 24 kilometer vanaf Zuurbekom en Libanon (dorpe buite Gatsrand) na die Blyvooruitzicht- en Wes-Driefonteinmyn. Van die water sou dan van Wes-Driefontein af na Carletonville gepomp word.⁴¹⁾

Dorpe aangrensend aan die myne in die Gatsrand was van die eerstes wat van elektrisiteit voorsien is en wel in 1946.⁴²⁾ Voorheen was die meerderheid inwoners aangewese op kerse, lampe en lanterns.⁴³⁾ Goudmynontwikkeling het elektrisiteitsvoorsiening bespoedig aangesien elektrisiteit nodig was vir die verskaffing van lig ondergronds en die vervoer van gouderts. Voor elektrifisering het die myne van muile gebruik gemaak om erts in koekepanne ondergronds sowel as bogronds te vervoer.⁴⁴⁾

Die Klip Kragstasie (8 kilometer noord van Vereeniging) wat in 1936 deur die Elektrisiteitsvoorsieningskommissie in werking gestel is, is aangewend om die drie myne naamlik Blyvooruitzicht, Wes-Driefontein en Doornfontein van elektrisiteit te voorsien. Die maatskappy Victoria Falls and Transvaal Power Company Limited (VFP) het 'n kraglyn van Klip Kragstasie oor die plase Kaalfontein, Cardoville, Wildebeestkuil, Weltevreden en Kraalkop na die drie myne laat aanlê. Boere oor wie

40) Carletonville (Munisipaliteit), verw. JB/3/T nr. 3: Verslag van die Gesondheidsinspekteur, 8.7.1947. Vergelyk ook A. Nieuwoudt, *Die beplanning van die ontwikkelende verspreide stad in die gebied van Carletonville, Fochville en Westonaria*, p.121.

41) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 22.11.1946, p.2.

42) Carletonville (Munisipaliteit), verw. JB/3/T nr. 3: Verslag van die Gesondheidsinspekteur, 8.7.1947.

43) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. en T. Schutte, 27.10.1986.

44) Anon., *ESCOM, twenty five years: A record of the origin progress and achievements of the Electricity Supply Commission in the Union of South Africa, 1923-1948*, p.19.

se plase die kraglyn geloop het, was egter nie van krag voorsien nie.⁴⁵⁾ Verder oos is die kraglyn met dié van Libanon na Bank verbind, terwyl die lyn vanaf Wes-Driefontein ook verder noord deur Vlakplaats met die kalkwerke op Rooipoort verbind is.⁴⁶⁾

Die kragnetwerk wat in 1946 deur die VFP voltooi is, het nie die dorpe Oberholzer, Welverdiend, Blybank en West Wits van krag voorsien nie, maar wel Carletonville, Bank en Blyvooruitzicht.⁴⁷⁾ Eers in Februarie 1948 is beplan vir die aanlê van elektrisiteit vir onder meer Oberholzer en Welverdiend deur middel van 'n kraglyn vanaf Randfontein. Voltooiing daarvan is egter eers vir Maart 1949 in die vooruitsig gestel.⁴⁸⁾

7.2 Gesondheidsdienste

Toe Blanke pioniers hulle in die Gatsrand gevestig het, was daar geen dokters of mediese dienste in die wyk nie. Plaasbewoners moes klaarkom met tradisionele boererate en huisapteke (ook genoem trommeltjies). As iemand ernstig siek was, het 'n boodskapper na Potchefstroom gejaag en 'n dokter ontbied. Die dokter het dan met 'n perd of perdekar na die sieke gegaan.⁴⁹⁾

Die behoefte aan 'n gesondheidskomitee vir Gatsrand het ontstaan tydens die uitbreek van kinderpokke in 1882 toe dit geblyk het dat veldkornet J. Geldenhuys nie die mas alleen kon opkom nie.⁵⁰⁾ Om die veldkornet wat ook met die wyk se gesondheidstoestande belas was by te staan,

45) Carletonville (Munisipaliteit) verw. JB/3/T nr. 3: Plan of West Witwatersrand Local Area Committee, 1946. Vergelyk ook Anon., *ESCOM, twenty five years: A record of the origin, progress and achievement of the Electricity Supply Commission ...*, p.20.

46) Carletonville (Munisipaliteit), verw. JB/3/T nr. 3: Verslag van die Gesondheidsinspekteur, 8.7.1947.

47) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 20.2.1948, p.5.

48) *Carletonville/Fochville Herald*, 30.4.1976, p.8.

49) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe P.F.J. van der Ryst, 23.9.1986.

50) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 9: Landdros/J. Geldenhuys, Augustus, 1882.

is 'n tydelike gesondheidskomitee vir Gatsrand in 1884 in die lewe geroep met J.T. Martins (voorsitter), B.J.J. Vermaas, J.P. Nortje, H.T. Otto en J. Geldenhuys as lede. Komiteeledes moes toesien dat sertifikate van goedkeuring uitgereik word aan burgers wat in en uit die wyk gaan. Ook moes plase gereeld besoek word en verslae aan die Pokkekommissie op Potchefstroom voorgelê word.⁵¹⁾

Die Gesondheidskomitee se uitgawes is deur die Pokkekommissie gedra en elke komiteelid is ook teen twee sjielings per uur vergoed.⁵²⁾ Dit blyk dat pokke grotendeels 'n epidemie onder die Swartmense was en daar is van hulle verwag om pokkebelasting van vyf sjielings per jaar per gesin te betaal sodat onkoste gedek kon word.⁵³⁾

In 1895 was waarnemende veldkornet J.F. van der Merwe die voorsitter van die Gesondheidskomitee van die wyk Gatsrand. Nuwe lede wat aangewys is, was A.J.G. Oosthuizen, H.M. du Preez, D.J. Opperman en G. Kleyn (sekretaris).⁵⁴⁾ Van der Merwe het dieselfde probleem as sy voorganger gehad, naamlik 'n tekort aan dokters om die wyk te besoek.⁵⁵⁾ Toe dokter W.D. Kan die wyk in 1895 besoek het, was die pokke-epidemie nog nie verby nie. Die plase Taaiboschspruit, Wonderfontein, Kaalplaats, Kalbasfontein, Weltevreden, Jachtfontein, Kraalkop, Elandsfontein nr. 289, Doornkop en Poortjie het erg gebuk gegaan onder die pokke-epidemie.⁵⁶⁾ Swartmense is ingeënt en 'n geel vlag in die omgewing gehang waar die pokke uitgebreek het.⁵⁷⁾

-
- 51) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 11: Regulasies van die Gesondheidskomitee Gatsrand, 1884.
- 52) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 23: Lys van onkoste van die Gatsrand Gesondheidskomitee, 19.10.1886.
- 53) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 15: Pokkebelasting, 1888.
- 54) Staatsekretaris (TAB), verw. R5538/95, Landdros/Sekretaris, 8.11.1895.
- 55) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 20: J.T. Martins/Landdros, 8.9.1893. Vergelyk ook verw. 22: J. Geldenhuys/Landdros, 3.5.1895.
- 56) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 22: W.D. Kan/Landdros, 1895. Kyk ook Staatsekretaris (TAB), verw. R2758/98: Landdros/Staatsekretaris, 19.7.1898.
- 57) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 22: W.D. Kan/Landdros, 1895.

Om toe te sien dat die regulasies met betrekking tot pokkebestryding nie oortree word nie, het die landdros van Potchefstroom in 1896 Swart polisiemanne vir 'n tydperk van vier maande aangestel om toesig in Gatsrand te hou.⁵⁸⁾ Gesondheidstoestande moes blykbaar teen 1899 verbeter het aangesien die Gesondheidskomitee ontbind is.⁵⁹⁾

Swak kommunikasie met Potchefstroom was waarskynlik een van die redes vir die swak voorsiening van gesondheidsdienste in die gebied. So het F.R.P. Schutte tydens die Tweede Vryheidsoorlog daarvoor gekla: Hy het in die besonder melding gemaak van siekes op Wonderfontein en Leeuwoort asook 'n ene Van den Berg wat 'n ontsteekte been gehad het maar niemand met geneeskundige kennis beskikbaar was nie.⁶⁰⁾

In gevalle van ernstige siekte moes die inwoners na Potchefstroom gaan. Dit blyk dat die bewoners van plase soos Bank, Jachtfontein, Rooipoort en Elandsfontein nr. 494 na die Tweede Vryheidsoorlog (1902) ook geneeshere op Randfontein en Krugersdorp besoek het.⁶¹⁾ Om moeders tydens bevallings by te staan, het dames soos S. Hull, H. Dreyer en D. Brits hulle dienste as vroedvroue beskikbaar gestel.⁶²⁾

Tydens die Groot Griep (Spaanse Influenza) van 1918 was die bewoners van Gatsrand, as gevolg van 'n gebrek aan mediese fasiliteite, grootliks op mekaar aangewese vir hulp. So byvoorbeeld het J.B. Wolmarans die landdros van Potchefstroom versoek om 'n verpleegster beskikbaar te

58) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 23: G. Kleyn/Landdros, 19.10.1896.

59) Staatsekretaris (TAB), verw. R1621/99. Landdros/Staatsekretaris, 21.1.1899.

60) Staatsekretaris (TAB), verw. R4257: F.R.P. Schutte/Staatsekretaris, 24.1.1900.

61) Carletonville (PU vir CHO), verw. 2: S.A.M. Erasmus/C. Rautenbach, 19.5.1985.

62) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Vergelyk ook verw. 2: S.A.M. Erasmus/C. Rautenbach, 25.1.1985.

stel sodat hy met haar hulp plase in die wyke Gatsrand en Vaalrivier kon besoek. Kos is aangery en boere het mekaar gehelp met die versorging van landerye.⁶³⁾

Ten spyte van die teenwoordigheid van 'n distriksgeneesheer in Fochville, wat ook 'n groot gebied rondom dié dorp bedien het,⁶⁴⁾ was daar teen 1930 steeds 'n tekort aan gesondheidsdienste in die Gatsrand. Mevrou D. Curlewis van Welverdiend het in dié jaar die Minister van Volksge-sondheid versoek om nog 'n distriksgeneesheer vir die gebied aan te stel. Weens die geldtekort van die 1930's is daar nie aan dié versoek voldoen nie.⁶⁵⁾

Aandag is aan gesondheidsdienste geskenk toe met mynaktiwiteite in die Gatsrand begin is. In 1937 is 'n mynhospitaal vir Swart mynwerkers op Blyvooruitzicht opgerig. Met die hospitaal se amptelike opening in November 1938 het matrone Beard, mediese beampte MacDonald en sus-ters Lambert en Douthwaite diens aanvaar.⁶⁶⁾

Klinieke vir die behandeling en voorkoming van geslagsiektes onder Swartes is deur die Departement van Gesondheid op Oberholzer en Welver-diend geopen. Stasiewagkamers is vir dié doel gebruik en die distriks-geneesheer van Fochville het die mense elke Woensdag behandel.⁶⁷⁾

Teen April 1941 is 150 gevalle reeds weklíks in die klinieke behandel wat daartoe gelei het dat mevrou M. van Someren, assistente van die distriks-

63) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987. Vergelyk ook verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6/11/1986.

64) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.29.

65) Gesondheid (SAB), verw. 304 nr. 500/1. Additional district sur-geon Welverdiend, 1930-1943, 20.10.1930.

66) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.13.

67) Naturellesake (SAB), verw. 2920 nr. 365/303. Venereal diseases clinic Welverdiend, 20.5.1941. Vergelyk ook Sekretaris Naturelle-sake/Landdros, 30.5.1941.

geneesheer, die departement van Naturellesake namens die inwoners versoek het om geboue vir die klinieke op Welverdiend en Oberholzer op te rig.⁶⁸⁾ Die vrederegter op Fochville, J. Venter, is deur die landdros in Potchefstroom gevra om vas te stel of die oprigting van geboue nodig is.⁶⁹⁾ Die afname in die klinieke se bywoningsyfers het egter die planne in die wiele gery. Bowendien is die klinieke op 2 Februarie 1942 gesluit.⁷⁰⁾

Alhoewel kommunikasie (soos treindienste) in die Gatsrand teen 1943 reeds baie verbeter het, het die bewoners steeds probleme gehad om in Potchefstroom te kom vir mediese behandeling. Die treine wat daaglik heen en terug na Krugersdorp gereis het se aankoms- en vertrektye was geriefliker as die trein wat twee-uur soggens van Welverdiend af na Potchefstroom vertrek het. Hoewel die voorsiening van mediese dienste in die Gatsrand die verantwoordelikheid van Potchefstroom en Fochville was, het die hospitaal op Krugersdorp gevolglik dikwels talle buitepasiënte uit dié gebied opgeneem wat daar aangemeld het. Ene Bruyns van Welverdiend het vir die plasing van 'n distriksgeneesheer op dié dorp⁷¹⁾ gevra, maar dit is eers in 1949 verwesenlik.⁷²⁾

'n Toename in die getal Swart mynwerkers en die behoefte aan mediese fasiliteite vir Blanke mynwerkers het in Julie 1948 gelei tot die oprigting van 'n nuwe mynhospitaal op Blyvooruitzicht met 250 beddens

68) Naturellesake (SAB), verw. 2920 nr. 365/305. M. van Someren/Sekretaris Naturellesake, 2.4.1941.

69) Naturellesake (SAB), verw. 2920 nr. 365/303. J. Venter/Landdros, 11.7.1941 en 23.7.1941.

70) Naturellesake (SAB), verw. 2920 nr. 365/303. Sekretaris Naturellesake/M. van Someren, 2.3.1942. Daar was vroeër klagtes dat die distriksgeneesheer net die Swartes vir geslagsiektes behandel het en nie ook na hulle ander probleme geluister het nie. Dit was moontlik die rede waarom die klinieke swak bygewoon is. Kyk Naturellesake (SAB), verw. 2920 nr. 365/303: Venereal diseases clinic Welverdiend, 20.5.1941.

71) Gesondheid (SAB), verw. 304 nr. 500/1: Additional district surgeon Welverdiend, 1930-1943, 7.9.1943.

72) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud dr. W.P. Roux, 15.4.1987.

vir Swartes. Die ou gebou is in 'n Blanke hospitaal omskep.⁷³⁾

Die hoofgesondheidsbeampte van die Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede het van 1944 af die West-Wits-Lyn ('n gedeelte van Gatsrand onder die Raad se gesag) deur middel van gesondheidsinspekteurs beheer, Hulle moes die omgewing gereeld besoek om onder andere onhigiëniese toestande te voorkom. Die myne het hulle eie gesondheidsinspekteurs gehad wat na higiëniese toestande op die myngrond moes omsien.⁷⁴⁾

Teen 1948 was die bewoners van Gatsrand steeds op Potchefstroom, Krugersdorp en Fochville aangewese vir mediese behandeling. Die eerste private mediese praktyk is eers in 1949 deur dokter W.P. Roux op Carletonville geopen.⁷⁵⁾

7.3 Welsynsdienste

Veesiektes, droogtes en oorloë was van die redes waarom boere verarm het.⁷⁶⁾ Omstandighede is vererger deur die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902) wat ekonomiese aktiwiteite ontwrig het. Die Britse magte se beleid van "verskroeiende aarde" tydens die oorlog het in dié verband 'n deurslaggewende rol in die verarming van die burgers gespeel want veetroppe is vernietig en plaasopstalle afgebrand.⁷⁷⁾ Repatriasiekommisies is na die oorlog deur die regering in elke distrik aangestel wat aan die burgers die nodige lewensmiddele soos groente, saad en implemente verskaf het.⁷⁸⁾

73) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.50.

74) J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2 verslag nr. 2: Gebied Potchefstroom*, p.44. Kyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. Rautenbach, 7.5.1987.

75) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud dr. W.P. Roux, 15.4.1987.

76) Staatsekretaris (TAB), verw. R1470/96: P.J.W. Schutte/Staatsekretaris, 7.1.1896.

77) In hoofstuk 2 en 6 is ook aandaag aan die ontwrigting van die Tweede Vryheidsoorlog geskenk.

78) Potchefstroom Repatriasie Kommissie (TAB), verw. 8 nr. C11, Commission applications for assistance, 1902.

Armoede het gelei tot die groei van die bywonerbevolking op plase.⁷⁹⁾ Die bywoners het in diens van die grondeienaars getree in ruil vir woonplek en voedsel. In die afwesigheid van Losberg se Volksraadlid, generaal L. Botha, het kommandant T.F.J. Dreyer aandag geskenk aan die stigting van 'n nedersetting op Klipdrift met die doel om bywoners en ander hulpbehoewendes tegemoet te kom. Plotte is in 1911 uitgelê en 'n dam gebou wat in 1917 voltooi is.⁸⁰⁾

Die Distriksbesuinigingskomitee van Potchefstroom het in 1924 behoef-tige boere geïdentifiseer en van saad en implemente voorsien. Gats-randers wat lede van die komitee was, is P.J. Schutte, C.J. Burgers, B.C. Greyling, A.S. Grimbeeck, J.B. Wolmarans, G.H. Davidtz en P.J. Davidtz.⁸¹⁾

Baie boere het, vanweë die ekonomiese depressie waarin die land vanaf 1929 verkeer het, 'n sukkelbestaan gevoer. Die daaropvolgende droogte tot ongeveer 1933 het armoede onder die boere laat toeneem.⁸²⁾ Selfs die jong Nederduitsch Hervormde-gemeente van Losberg kon as gevolg van 'n gebrek aan fondse nie die hulpbehoewende lidmate se nood ten volle verlig nie. Die gemeente se konsistorie is vir vergaderings aan die Skoolraad van Potchefstroom verhuur teen 'n bedrag van een pond per maand. Met dié fondse is huisgesinne in nood gehelp. Ook is skoene deur die Kerkraad gekollekteer en aan behoeftige kinders uitgedeel. Doop- en aanneemgelde wat ouers nie kon betaal nie, is deur die Kerkraad kwytsgekeld.⁸³⁾

79) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

80) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 2.5.1947, p.9. Kyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987.

81) *De Westelike Stem*, 9.4.1924, p.8.

82) *Carletonville/Fochville Herald*, 5.8.1977, p.8.

83) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg-feesuitgawe, 1925-1975*, pp.6, 10.

WOMENS CHARITY COMMITTEE

Foto: Wes-Driefonteinmyn (Carletonville)

In die droogte en depressietyd het jongmense van die Gatsrand in stede soos Pretoria en Johannesburg werk gaan soek.⁸⁴⁾ Boere in die omgewing het armlankes deur middel van die departement van Volkswelsyn en Arbeid se plattelandse rehabilitasie- en behuisingskema as bywoners op hulle plase geakkommodeer.⁸⁵⁾

In November 1940 is 'n tak van die Reddingsdaadbond (RDB) op inisiatief van dominee G. Nel van die NG-gemeente Losberg in Fochville gestig. Dié organisasie, 'n uitvloeisel van die Simboliese Ossewatrek, was bedoel om die Afrikaner ekonomies op te hef. Verteenwoordigers van die drie Susterskerke, Transvaalse Onderwyservereniging, Suid-Afrikaanse Vroue-Federasie en die Vroue Landbou-Unie het opheffingswerk veral onder die plaaslike Afrikaner gedoen.⁸⁶⁾ Fondse wat verkry is uit insamelingsaksies soos volkspele en basaars is aangewend om armlankes in die omgewing te versorg. Dié tak het ook die oprigting van sake-ondernemings plaaslik aangemoedig.⁸⁷⁾

In Desember 1941 het die RDB-tak op Fochville reeds 418 lede gehad. Dié tak was in 12 wyke ingedeel en die persone wat elke wyk verteenwoordig het, is J. Oosthuizen (Cardoville), C. Geldenhuys (Jachtfontein), D.J. Bloem (Rietfontein), J.A. van Rensburg (Hermina), P.F. Ellis (Leeuwpoort), D.J. Schutte (Buffelsdoorn), B. Pienaar (Elandsfontein nr. 289), P.A. Steyn (Varkfontein), J. Pretorius (Losberg), L.E.J. de Waal (Kaalplaas - Deelkraal) en K.J. Kerling (Oberholzer).⁸⁸⁾

84) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg-feesuitgawe, 1925-1975*, p.10.

85) Volkswelsyn en Arbeid (SAB), verw. 113 nr. B645/199/20: T.F.J. Steyn/Volkswelsyn en Arbeid, 1.6.1935.

86) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Notule van die Reddingsdaadbond, 5.11.1940.

87) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Notule van die Reddingsdaadbond, 3.12.1940.

88) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Notule van die Reddingsdaadbond, 1.12.1941.

Dames van die nuutgevestigde gemeenskap van Blyvooruitzicht het onder leiding van mevrou B.A.D. Kinahan (vrou van die bestuurder van Blyvooruitzichtmyn) die Blyvoor Womens Guild gestig. Ander stigterslede was Hagan-Watson (sekretaresse), Clark, Coad, Coates, Emmett, Kinghorn, Robson, Sandham, Scott, Shaw, Shelldrake, Stickles, Woollacott en Zietsman. Met gereelde basaars op Blyvooruitzicht is geld vir behoeftiges ingesamel.⁸⁹⁾

Vroue van mynbeamptes van die Wes-Driefonteinmyn het in 1946 die Womens Charity Committee gestig met H. Taylor (Voorsitter), M. Pearce, S. Smythe, M. Hartman, H. Rees, S. Nicholls, H. van der Merwe en M. Fredrea as stigterslede. Dié komitee het ook soos die MOTH (Memorable Order of Tin Hats), wat in 1946 'n tak op Blyvooruitzicht gestig het, die weduwees van gesneuweldes wat aan die Tweede Wêreldoorlog deelgeneem het finansieel bygestaan.⁹⁰⁾

Oorlogkoste het 'n uitwerking op die Unie se ekonomie gehad.⁹¹⁾ Ook die Wes-Driefontein- en Doornfonteinmyn in die Gatsrand is daardeur beïnvloed.⁹²⁾ Gevolglik was werkloosheid en armoede teen 1946 steeds 'n probleem. Die Nederduitsch Hervormde Sustersvereniging Losberg het na die oorlog fondsinsamelings gehou om verarmdes op te hef.⁹³⁾

Die stigting van nog dorpe in die Gatsrand in 1947-1948 het beteken dat meer mense deur die myne in diens geneem is. Dit was ook 'n geleentheid vir die oprigting van sakeondernemings wat ook werk voorsien het. Die plaaslike arbeidsmark is daardeur vergroot en dit was vir baie die begin van welvaart.

89) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.14. Kyk ook *Carleton-*

90) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.14. Kyk ook *Carletonville/Fochville Herald*, "Rand Mines-Blyvoor, 1937-1987", 19.6.1987, p.21.

91) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 21.4.1944, p.2.

92) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.1.

93) Volkswelsyn en pensioene (SAB), verw. 272 nr. SWP 8/777: NH-Gemeente Sustersvereniging Losberg, 31.12.1946.

'N GEDEELTE VAN DIE POSKOETSSTAL OP WELVERDIEND

Foto: B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets ...*

HOOFSTUK AGT

KOMMUNIKASIE

8.1 Pos- en telegrafiese dienste

Vanweë die vroeë jagters, veeboere en Trekkers se semi-nomadiese lewensomstandighede was briefwisseling nie 'n algemene praktyk nie. Die instelling van posdienste was egter een van die eerste sake wat in die Voortrekkerstaat noord van die Vaalrivier aandag geniet het. Pos is soms deur Swart posbodes, handelaars en jagters vervoer.¹⁾ Op 27 Mei 1850 is 'n "Vaste Brieven Post" vanaf Lydenburg via Suikerbosrand oor die plaas Jachtfontein, Hartebeesfontein, Kalbasfontein, Cardoville, Doornfontein nr. 470 en Elandsfontein nr. 360 in die wyk Gatsrand na Potchefstroom ingestel.²⁾

Die veldkornet is in 1857 ook belas met die versending van pos van mense in sy wyk. Weens probleme soos onder meer die onwettige oopmaak van briewe deur die posbodes en veldkornette het die regering besluit om 'n poskontraakteur jaarliks aan te stel. 'n Wet van 1866 het bepaal dat die poswese 'n staatsonderneming sou wees met 'n posmeester-generaal aan die hoof.³⁾ 'n Posmeester is nog in dieselfde jaar vir die distrik Potchefstroom aangestel.⁴⁾

Om posvervoer vir die privaatkontraktante oor ver afstande te vergemaklik, is poskoetsroetes langs regeringsuitspannings beplan en ingestel. 'n Uitspanning was 'n halte waar die koetsier vars perde van die eienaar,

1) H. Zeederberg, *Veld express*, p.16.

2) E. Rosenthal en E. Blum, *Runner and mailcoach*, p.27.

3) P.J.H.S. Grobler, *Poswese in die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1899* (D.Phil-proefskrif, 1956), pp.9, 220.

4) E.H. Jenkins, "Commercial section of Potchefstroom history" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.272.

op wie se plaas die uitspanning was, gekry het.⁵⁾ Die enigste uitspanning in die Gatsrand, aangrensend aan die westelike sy van die plaas Wonderfontein, is in 1871 as deel van die poskoetsroete vanaf Barberton na Kimberley in gebruik geneem.⁶⁾ 'n Vername rede vir die gebruik van dié uitspanning was die strategiese ligging daarvan tussen die dorpe Pretoria en Potchefstroom wat dit moontlik gemaak het om pos daaglik oor en weer te vervoer.⁷⁾ Die roete het oor die plase Welverdiend, Wonderfontein, Rooipoort, Oog van Wonderfontein en Elandsfontein nr. 494 gegaan.⁸⁾

Benewens poskantore op groter dorpe is posagente ook op klein plekkies aangestel. Posagentskappe op plase in die Gatsrand is gewoonlik in 'n deel van die boer se huis, winkel of plaasgebou ingerig. Dié posagente, gewoonlik die plaasboer self, moes hierdie werk ook meestal sonder vergoeding verrig.⁹⁾ Boere in die omgewing van 'n posagentskap kon gewoonlik net op 'n sekere dag en tyd van die week pos by 'n agent afhaal.¹⁰⁾

Van 1887 af het die Volksraad ook die distrikspad vanaf Potchefstroom oor die plase Taaiboschspruit, Elandsfontein nr. 289, Leeuwoort, Doornkloof en Rietfontein nr. 162 na Johannesburg se pospad gebruik.¹¹⁾ As 'n poskoets, volgens oorlewering, die posagentskappe oor dié roete genader

5) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

6) *Staats Courant der ZAR* nr. 366, 21.2.1871, p.205.

7) *Staats Courant der ZAR* nr. 515, 4.3.1874, p.2. Vergelyk ook E.H. Jenkins, "Commercial section of Potchefstroom history" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.274.

8) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

9) P.J.H.S. Grobler, *Poswese in die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1899*, p.220.

10) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

11) Staatsekretaris (TAB), verw. R6967/87: Landdros/Staatsekretaris, 27.9.1887.

C. DREYER

Foto: H. Zeederbegrg, *Veld Express*

het, is 'n beuel geblaas om dit bekend te maak. Middagete op Elandsfontein kon dan solank vir die koetsier en sy helpers voorgesit word sodat tyd nie verlore gaan nie.¹²⁾ Volgens kontrak moes die kontrakteurs hulle hou by die voorgeskrewe tyd van aflewering.¹³⁾

Posagentskappe, waarvan sommige ook 'n poswisselafdeling gehad het, wat voor 1900 in die Gatsrand geopen is, was op die plase Wonderfontein (3 Junie 1873),¹⁴⁾ Elandsfontein nr. 289 (ook genoem Wolvaardts of Suikerbos, 3 Junie 1890), Driefontein nr. 591 (19 Julie 1893), Vlakfontein (15 Mei 1894), Rietfontein nr. 162 (ook genoem Geldenhuis, 1 Januarie 1895), Boshoek (1 Augustus 1895), Welverdiend (1 Februarie 1897), Bank (1 Maart 1897), Losberg (1 Oktober 1897) en Modderfontein (1 November 1898).¹⁵⁾

Pos is maandeliks per koets by die meeste posagentskappe afgelewer. 'n Weeklikse posdiens te perd vanaf Potchefstroom na Elandsfontein nr. 289 via Losberg na Krugersdorp, sowel as 'n halfweeklikse posdiens na Welverdiend oor Elandsfontein nr. 289 en Losberg na die wyk Vaalrivier het egter ook bestaan.¹⁶⁾

Vanweë poskoetskontrakteurs se bedrywighede in die Kaapkolonie was daar teen 1873, toe goud in die ZAR (naby Lydenburg en Pelgrimsrus) ontdek is en dit ook die aanvraag na kontraktante vergroot het, min van dié kontrakteurs in die ZAR werksaam. Die behoefte aan 'n poskoets- en passasiersdiens het gelei tot die stigting van The Transvaal and Goldfields Extension Transport Company deur O.W.A. Forssman van Potchef-

12) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

13) H. Zeederberg, *Veld express*, p.14.

14) *Staats Courant der ZAR* nr. 476, 3.6.1873, p.2.

15) P.J.H.S. Grobler, *Poswese in die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1899*, pp. 479-491. Kyk ook *Staats Courant der ZAR* nr. 884, 17.3.1895, p.11.

16) P.J.H.S. Grobler, *Poswese in die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1899*, bylaag U.

stroom. Dié maatskappy se roete het gestrek van Potchefstroom af oor die Gatsrante na Pretoria en Lydenburg. Forssman was tot en met die anneksasie van die Republiek deur Brittanje in 1877 die grootste kontraktant in die ZAR. Teen 1882 het die Republiek as gevolg van die ontdekking van goud begin om ekonomies vooruit te gaan. Die welvaart het gelei tot 'n vermeerdering van die getal poskoetskontraakteurs.¹⁷⁾

Stellig die bekendste kontraktant was die Zeederberg Poskoetsdiens. Dié kontraakteur het veral pos tussen Potchefstroom en Kimberley vervoer, asook pos na die huidige Zimbabwe.¹⁸⁾ 'n Gatsrander wat in 1896 in diens van dié kontraakteurs was en tydens sy dienstydperk na Umtali (in die huidige Zimbabwe) en ander dorpe in daardie omgewing gereis het, was C.L. Dreyer van Kraalkop. Hy was skynbaar bekend vanweë sy "avonture" wat hy deurgemaak het met roofdiere, diewe en die Ndebele.¹⁹⁾ Kraalkop was ook 'n nie-amptelike halte wanneer die Zeederberg Poskoets vanaf Potchefstroom na Johannesburg gereis het. Die hotel aldaar was blykbaar die groot aantrekkingskrag.²⁰⁾

Die ingebruikneming van die Krugersdorp-Klerksdorp-spoorlyn in 1897 sou geleidelik die gebruik van poskoetsdienste vervang.²¹⁾ Posdienste is verder deur die uitbreek van die Tweede Vryheidsoorlog beïnvloed en ook die agentskappe in Gatsrand is vir die duur van die oorlog ontwrig.²²⁾

Vanaf 1903 is sake geleidelik genormaliseer en in Potchefstroom is telefone geïnstalleer wat in 1908 in werking gestel is. Sowat 40 uur=

17) H. Zeederberg, *Veld express*, pp.17-19.

18) *Carletonville/Fochville Herald*, 5.8.1977, p.9. Vergelyk ook H. Zeederberg, *Veld express*, p. 30, en W. Vernon Johnstone "The old coaching days in South Africa had a thrill all their own" *The Outspan* 5, 6.4.1945, pp.22-23.

19) H. Zeederberg, *Veld express*, p. 144. Kyk ook Senex (Pseud.) "Legendary figures of old Potchefstroom", *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 23.12.1975, p.2.

20) *Carletonville/Fochville Herald*, 5.8.1977, p.9.

21) C.F. van R. Zietsman, "Die bou van die Suidwestelyn, 1895-1897, en die NZASM-stasiegeboue op Krugersdorp en Klerksdorp", *contree* 12, Julie 1982, p.7. Kyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe ds. J. Dreyer, 5.8.1977.

22) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe ds. J. Dreyer, 5.8.1977.

ders het van die diens gebruik gemaak waarvan meestal besighede was.²³⁾ 'n Telefoniese verbinding tussen Potchefstroom en Johannesburg is ook in 1907 reeds in die vooruitsig gestel²⁴⁾ en Gatsrand sou ook daaruit voordeel trek. Na die Eerste Wêreldoorlog is 'n telefoon- en telegraaflyn al langs die Krugersdorp-Klerksdorp-spoorlyn aangelê. Die poskantoor by Welverdiendstasie was die hoof telefoonsentrum vir plekke soos Fochville, Taaiboschspruit en Klerkskraal. Die omliggende gebied se pos het per trein op Welverdiendstasie aangekom en die verspreiding daarvan is deur 'n posmeester en twee Blanke assistente behartig.²⁵⁾ Op Welverdiend is ook telegrafiese dienste ingestel.

Buiten die posagentskappe wat voor die Tweede Wêreldoorlog in die Gatsrand bestaan het, is vyf ander naamlik Loopspruit (Klipdrift), Jachtfontein, Kraalkop, Cardoville en Rietspruit na die oorlog geopen. Bewoners op grensplase in die Gatsrand het gewoonlik vanweë lang afstande na posagentskappe binne dié gebied, van agentskappe buite die gebied gebruik gemaak soos dié van Frederikstad, Vereeniging, Evaton en Potchefstroom.²⁶⁾ Na die Potchefstroom-Fochville-spoorlyn in 1927 aangelê is, is Loopspruit, Kraalkop en Losberg se posagentskappe ook van publieke telefone verskaf, terwyl by Losberg ook voorsiening gemaak is vir telegrafiese dienste.²⁷⁾

-
- 23) Potchefstroomse Museum, verw. PO. 248.96: "Die ontwikkeling van die poswese", p.4.
- 24) Unie van Suid-Afrika, *Report of the Postmaster-General for the year 1907* 8, p.1.
- 25) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: M. du Toit/Secretary SAP, 4.11.1924. Kyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe dominee J. Dreyer, 5.8.1977.
- 26) Ongekatalogiseer: (TAB), Kieserslys van wyk nr. 5 Gatsrand, 1905. Kyk ook Unie van Suid-Afrika, *Report of the Postmaster-General for the year 1913* 13, p.1 en *De Westelike Stem*, 3.10.1923, p. 6 en 9.4.1924, p.8.
- 27) *De Westelike Stem*, 18.1.1928, p. 5. Vergelyk ook United Transvaal Directory Company Limited, *United Transvaal directory 1941*, pp.402, 1522.

As kommunikasiemiddel vervul pos-, telegrafiese en telefoniese dienste 'n besondere funksie binne elke gemeenskap. Dit is ook die geval met Gatsrand, veral vir myne wat van 1937 af in die gebied geopen is. Mynwerkers moes aanvanklik van die Oberholzer-poskantoor op Wonderfontein gebruik maak.²⁸⁾ In 1945 is 'n poskantoor op Blyvooruitzicht geopen met die naam Blyvooruitsig.²⁹⁾ Die rede hiervoor was om verwarring tussen dié poskantoor en die een op Schweizer-Reneke uit te skakel. Laasgenoemde was reeds sedert 1922 as Blyvooruitzicht bekend.³⁰⁾ 'n Telefoonlyn is ook na die myne aangelê maar slegs 'n paar mynamptenare het teen 1948 die gerief van 'n telefoon gehad.³¹⁾

8.2 Padvervoer

Behoorlike paaie gedurende die pioniersjare van die Trekkers noord van die Vaalrivier het nie bestaan nie. Die vervoermiddele was rydiere soos osse en perde asook waens.³²⁾ Die bekendste roete in die Gatsrand in die vorige eeu was waarskynlik die poskoetsroete vanaf Potchefstroom oor Welverdiend en die regeringsuitspanning op Wonderfontein na Pretoria. By die mense was dit ook bekend as die "boereroete".³³⁾ Tydens die volksvergadering op Wonderfontein in 1879 het mense van heinde en ver van die roete gebruik gemaak om op die plaas te kom.³⁴⁾

-
- 28) United Transvaal Directory Company Limited, *United Transvaal directory 1941*, p.1557. Kyk ook Anon., "De Nederlandsche Landbounederzetting op Wonderfontein (Transvaal)", *Zuid-Afrika*, Oktober 1934, p.6.
- 29) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.41.
- 30) Unie van Suid-Afrika, *Report of the Postmaster-General for the year 1922*, p.2. (Inligting hieroor is ook verkry uit die katalogus van die Poskantoor Museum, Pretoria).
- 31) Carletonville (PU vir CHO), verw.5: Onderhoud C. Rautenbach, 23.4.1987.
- 32) P.J. van der Merwe, *Die noordwaartse beweging van die Boere voor die Groot Trek, 1770-1842*, p.359.
- 33) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.
- 34) M.C. van Zyl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*, p.95.

Na Johannesburg se proklamering in 1886³⁵⁾ is begin met die beplanning van 'n padroete van Potchefstroom af daarheen. Die voorgestelde roete oor die plase Kaalplaats (A. du Plessis), Buffelsdoorn (P. Schutte), Elandsfontein nr. 289 (G. Pienaar en B. Wolvaardt), Driefontein nr. 591 (A. de Vries), Leeuwpoot (J. van der Merwe), Doornkloof (A. Oosthuizen) en Rietfontein nr. 162 (W.M. van Vuuren) is deur veldkornet J.T. Martins geïnspekteer en in oorleg met die eienaars goedgekeur.³⁶⁾

Na aanleiding van 'n vroeëre Volksraadbesluit in 1874, naamlik om in verskeie gebiede openbare weë tolhekke te plaas, is 'n tolhek na die voltooiing van die Potchefstroom-Johannesburg-roete in 1888 op Elandsfontein nr. 289 geopen.³⁷⁾ Die departement van Openbare Werke - toe bekend as die departement Publieke Werke - het die tolhekke beheer.³⁸⁾ As gevolg van probleme wat met tolhekke ondervind is, soos onvoldoende tollenaars en die koste daaraan verbonde, het die Distriksraad van Potchefstroom in 1896 besluit om tolbelasting in die distrik finaal op te hef.³⁹⁾

Wykspaaie is ook gebou en wel op die onkoste van die Distriksraad van Potchefstroom. Boere in die Gatsrand het dikwels self paaie teen vergoeding gebou. Van 1888 af is 'n aantal brûe en paaie in die wyk gebou. Wykspaaie het die bewoners se vervoerprobleme na veral die onderskeie skole en stasies in die omgewing uitgeskakel.⁴⁰⁾ In

35) J.S. du Plessis, "Die Suid-Afrikaanse Republiek" in C.F.J. Muller (red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, p.250.

36) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 15: J.T. Martins/Landdros, 9.2.1888.

37) Potchefstroomse Museum, verw. N00 725.98: Tolhekke en die geskiedenis van Noordbrug, p.4. Kyk ook B.J.V. Naudè (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.58.

38) Departement Publieke Werken (TAB), verw. 28 nr. 07/0728: Tolhekke, 1888.

39) Potchefstroomse Museum, verw. N00 725.98: Tolhekke en die geskiedenis van Noordbrug, p.4.

40) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

1888 het J.P. Nortjé 'n pad vanaf Blyvooruitzicht na Doornfontein nr. 470 teen 'n koste van 60 pond gebou.⁴¹⁾ Hy het in 1892 ook 'n pad van Rooipoort af na Wonderfontein gebou vir 11 pond.⁴²⁾ Ander paaie wat in die tydperk 1888 tot 1892 gemaak is, is die roetes Stompoorfontein na Poortjie (68 pond), Driefontein nr. 591 na Oog van Elandsfontein (40 pond), Leeuwspruit na Doornpoort (15 pond) en Poortjie na Wonderfontein (11 pond).⁴³⁾ Ook is vyf brûe gebou naamlik op die plase Stompoorfontein, Poortjie, Kaalfontein, Rietspruit en Modderfontein.⁴⁴⁾

Al die vermelde paaie in die Gatsrand was grondpaaie. Die gevolg was dat reën sowel as die gereelde gebruik daarvan, sommige paaie mettertyd onbegaanbaar gemaak het. Veldkornet Martins het byvoorbeeld in 1896 die landdros van Potchefstroom om toestemming gevra om drie plekke op die padroete van Potchefstroom na Johannesburg te herstel teen 'n koste van 50 pond.⁴⁵⁾

Die opening van die Krugersdorp-Klerksdorp-spoorlyn in 1897 het gelei tot die bou van wykspaaie na die stasies Welverdiend en Bank. In 1898 het A. de Vries toestemming verkry om 'n pad vanaf Oog van Elandsfontein na Bankstasie te bou teen 'n bedrag van 35 pond, terwyl J.M. Nortjé en P.J. Terblanche 'n pad van Buffelsdoorn af na Welverdiendstasie vir 30 pond aangelê het.⁴⁶⁾ Ander wykspaaie wat voor Uniewording gebou

41) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 15: J.P. Nortjé/Landdros, 3.7.1888.

42) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 19: J.T. Martins/Landdros, 10.3.1892.

43) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 15: J.T. Martins/Landdros, 20.8.1888 en 7.7.1888. Vergelyk ook verw. 154: Diverse losse stukke, 12.2.1892, 28.4.1892 en 6.5.1892.

44) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 154: Diverse losse stukke, 12.2.1892, 25.4.1892 en 6.5.1892. Vergelyk ook verw. 25: A.L. Rousseau/Landdros, 23.6.1898.

45) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 23: J.T. Martins/Landdros, 27.8.1896.

46) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 25: J.T. Martins/Distriktsraad, 28.6.1898.

is, was tussen Buffelsdoorn en Taaiboschspruit (1902), en tussen Klipdrift en Potchefstroom (1909).⁴⁷⁾

Mettertyd het die koms van die motor ook die instandhouding en verbetering van paaie in die distrik Potchefstroom op 'n beter georganiseerde grondslag geplaas. Transvaal is in die twintigerjare in 'n aantal pad-distrikte verdeel, elk met 'n padraad wat die Administrateur in 'n adviserende hoedanigheid bystaan. In Potchefstroom het 'n padraad (later die Departement van Paaie) die vroeëre Distriksraad vervang.⁴⁸⁾

Om tweerigtingverkeer moontlik te maak, het 'n paaiekommissie, wat op eie inisiatief deur die bewoners van Gatsrand in die lewe geroep is, die Padraad (ook genoem Wegeraad) in 1924 versoek om die paaie in dié wyk wyer te maak.⁴⁹⁾ Die Padraad kon weens 'n tekort aan geld nie altyd aan sulke versoeke voldoen nie. Gevolglik was sommige paaie wat van Potchefstroom na ander dorpe gegaan het in 'n swak toestand.⁵⁰⁾

Vir die gerief van die bewoners van Fochville en omgewing het die SAS en H 'n "motorbusdiens" op 1 April 1925 ingestel wat vanaf Potchefstroom oor Rietfontein nr. 503, Klipdrifskool, Loopspruitposkantoor, Boschoek, Kaalplaats, Taaiboschspruitkantoor en Elandsfontein nr. 289 na Fochville geloop het. Passasiers en pakkette is vervoer.⁵¹⁾

Die ekonomiese depressie van die dertigerjare het ook die Padraad van Potchefstroom se werksaamhede beïnvloed. Vanweë 'n tekort aan geld kon paaie nie herstel word nie.⁵²⁾ Paaie wat in 'n slegte toestand was, het weer

47) Departement van Paaie (Potchefstroom), verw. P92/1 nr. DP 07/072/23/22/92, 1909. Kyk ook Carletonville (PU vir CH0), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987.

48) J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied* nr. 2..., p.147.

49) *De Westelike Stem*, 9.4.1924, p.5.

50) E.H. Jenkins, "The last quarter of a century" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.300.

51) *De Westelike Stem*, 8.4.1926, p.1.

52) E.H. Jenkins, "The last quarter of a century" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom 1838-1938*, p.300.

eens klagtes tot gevolg gehad. In 1936 het die eienaars van die West Wits Hotel op Bank, G. Morris en Jones, die Padraad van Potchefstroom deur middel van 'n petisie versoek om die pad van Bank af na Venterspost te herstel, aangesien dit in 'n treurige toestand was. Die bewoners van Fochville en omgewing het die Minister van Lande in 1937 versoek om aandag te skenk aan die paaie in die gebied.⁵³⁾

Die goudmynbedryf in die Gatsrand het die behoefte vir beter paaie en vervoerdienste verhaas. Die Blyvooruitzichtmyn het 'n busdiens vanaf Randfontein na Blyvooruitzicht ingestel om mynwerkers heen en weer te vervoer.⁵⁴⁾

'n Busdiens is in 1946 deur die Stadsraad van Potchefstroom vanaf dié dorp na die Blyvooruitzicht- en Wes-Driefonteinmyn ingestel. Dit het egter in 1947 gelei tot 'n hofsak tussen die Stadsraad van Potchefstroom en die Suid-Afrikaanse Spoorweë. Die Spoorweë het die treindiens van Oberholzerstasie af na Potchefstroom as voldoende geag en versoek dat die busdiens gestaak moes word aangesien dit hulle van inkomste beroof. Die Stadsraad het egter aangevoer dat die treinrooster nie aan mynwerkers (wat skofte werk) se behoeftes voldoen nie. Diegene wat byvoorbeeld om 19h00 saans ophou werk, kon eers om 20h30 'n trein na Potchefstroom kry. Vanweë die gewildheid van die busdiens het die Spoorweë die hofsak verloor.⁵⁵⁾

Buiten die uitbreiding van vervoerdienste in die Gatsrand, is paaie in die omgewing van die myne gebou om vervoerprobleme uit te skakel. In Oktober 1946 is 'n pad oor die plase Varkenslaagte, Welverdiend, Twyfelvlakte, Blyvooruitzicht, Driefontein nr. 118 en Driefontein nr.

53) Departement van Paaie (TAB), verw. P89/1 nr. DP 07/072/23/22/98: G. Morris en Jones/Departement van Paaie 22.11.1936. Kyk ook *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 18.6.1937, p.5.

54) G.L. van Heerde, *Die invloed van moderne vervoer op die ontwikkeling van dorpe in Wes-Transvaal*, p.116.

55) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 14.2.1947, p.2.

105 na Uitval beplan en begin bou maar teen 1948 nóg nie voltooi nie.⁵⁶⁾

In 1947 is 'n grondpad van 25 kilometer van Welverdiend af na Blyvoor-
uitzicht gebou wat aangesluit het by die pad wat na Johannesburg gaan.⁵⁷⁾

Buiten die pad van Potchefstroom af na Johannesburg wat reeds in die
dertigerjare geteer is, het al die ander paaie in die Gatsrand teen
1948 grond- of gruisoppervlakte gehad.⁵⁸⁾

8.3 Spoorweë

Alhoewel daar eers in 1895 sprake was van spoorwegontwikkeling in die
Gatsrand is bewoners reeds in 1876 deur die regering oor die moontlike
bou van 'n spoorlyn vanaf Pretoria na Delagoabaai (die sogenaamde Oos=
terlyn) in kennis gestel. Die Volksraad het, voordat stappe geneem
kon word vir die bou daarvan, eers die burgers van die ZAR se mening
by wyse van 'n volkstemming getoets. Die Gatsranders het in daardie
stadium nie die Volksraad se ideaal oor die verkryging van 'n verbinding
met 'n nie-Britsbeheerde hawe gedeel nie. Redes daarvoor was die rege=
ring se voorneme om staatseiendom vir die verkryging van fondse te ver=
koop of 'n lening aan te gaan.⁵⁹⁾ Die ZAR se bestaande skuldmas en die vrees
vir nog skuld as 'n lening opgeneem word, het gelei tot die burgers se nega=
tiewe gesindheid jeens die bou van dié spoorlyn.⁶⁰⁾ Gevolglik het die re=
gering eers weer na die Eerste Vryheidsoorlog (1880-1881) aan die bou van
die Oosterlyn aandag geskenk. Die Nederlandsche Zuid-Afrikaansche

56) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 22.11.1946, p.2. Ver=
gelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. Rau=
tenbach, 23.4.1987.

57) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.48.

58) J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde ge=
bied nr. 2 ...*, p.146. Vergelyk ook *Potchefstroom Herald and
Western Gazette*, 3.11.1946, p.3 en 22.11.1946, p.2.

59) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 6: J.J. Hoffman/Landdros,
17.10.1876 en 26.11.1876.

60) J.S. du Plessis, "Die Suid-Afrikaanse Republiek" in C.F.J. Muller
(red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, p.246.

Spoorweg Maatschappij (NZASM), is in 1887 gestig met die doel om die Oostespoorlyn aan te lê. Ander spoorlyne het weldra gevolg - onder meer die Suidwestelyn van Krugersdorp na Klerksdorp.⁶¹⁾

Die spoorwegplan vir die Suidwestelyn het aanvanklik net twee stasies vir die Gatsrand in die vooruitsig gestel, naamlik Bank en Welverdiend.⁶²⁾ Die eienaars van Wonderfontein, Blyvooruitzicht en Elandsfontein nr. 289 was egter nie gelukkig oor dié besluit nie aangesien hulle te ver van dié stasies geleë was. 'n Versoekskrif is op inisiatief van H.F. Oberholzer in 1896 opgestel en deur al die ontevredenes onderteken. J. Smit, die regeringskommissaris van Spoorweë, het namens die Spoorweë goedkeuring verleen vir die bou van 'n spoorweghalte op Wonderfontein.⁶³⁾

Vir die bou van spoorwegstasies moes die eienaars van die betrokke plase 12 morg (10,32 hektaar) aan die NZASM afstaan, waarvan tien morg (9,56 hektaar) vir die bou van die stasie gebruik is en twee morg (1,72 hektaar) vir sakepersele.⁶⁴⁾ Op 2 November 1896 is die Suidwestelyn oor 'n afstand van 84 kilometer tot by Frederikstad oopgestel en op 11 Julie 1897 is dié lyn van Krugersdorp af tot by Potchefstroom oor 'n afstand van 108 kilometer voltooi.⁶⁵⁾

61) C.F. van R. Zietsman, "Die bou van die Suidwestelyn, 1895-1897 ...," *Contree* 12, Julie 1982, p.5. Kyk ook Anon., *In memoriam N.Z.A.S.M.*, pp. 16, 173.

62) Anon., *In memoriam N.Z.A.S.M.*, p.16.

63) Staatsekretaris (TAB), verw. R12714/97: H.F. Oberholzer/Regeringskommissaris van Spoorweë, 1897.

64) D.J. Coetzee, *Spoorwegontwikkeling in die Suid-Afrikaanse Republiek, 1872-1899*, p.88.

65) C.F. van R. Zietsman, "Die bou van die Suidwestelyn, 1895-1897...", *Contree* 12, Julie 1982, p.7. Kyk ook Anon., *In memoriam N.Z.A.S.M.*, p.174.

Tot en met die einde van die Tweede Vryheidsoorlog (1902) was die Krugersdorp-Klerksdorp-spoorlyn die enigste wat deur Gatsrand geloop het. 'n Trajek tussen Vereeniging en Johannesburg wat in 1904 voltooi is, het oor drie plase binne die suid-oostelike grens van Gatsrand, naamlik Houtkop, Kwaggafontein en Wildebeestfontein, geloop. Op 2 Junie 1911 is Ventersdorp per spoor met Welverdiend verbind.⁶⁶⁾ Dit het weldra beteken dat die Gatsranders meer van die stasie gebruik gemaak het, veral vir die vervoer van vars produkte na ander dorpe. Ook is fasiliteite geskep vir passasiers se gerief soos in 1913⁶⁷⁾ toe toestemming aan die Jood, S. Rosenthal, verleen is om 'n boekwinkel op die stasie te open vir koerant- en tydskrifverkope.⁶⁸⁾

Die ligging van die Suidwestelyn was nie voordelig vir die plaasbewoners in die suidelike dele van Gatsrand nie. 'n Versoek vir 'n meer sentraalgeleë spoorlyn wat met Potchefstroom verbind moes wees, is reeds in 1910 deur T.F.J. Dreyer op aandrang van die inwoners aan generaal L. Botha gerig.⁶⁹⁾ Dié versoek het egter waarskynlik as gevolg van die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog en 'n geldtekort gesleur. Die belangrikheid van so 'n spoorverbinding het gelei tot die graanboere, wat graag produkte in Potchefstroom wou verkoop, se petisie vir 'n spoorlyn in 1922.⁷⁰⁾

In 1925 is die bou van 'n spoorlyn vanaf Potchefstroom na Losberg deur die regering goedgekeur.⁷¹⁾ Dié spoor oor 'n afstand van 50 kilometer

66) SAS en H., *Jaarverslag van die hoofbeampte, 1962-1963* 47(63), p.157.

67) Justisie (SAB), verw. 174 nr. 3/1001/13: General Manager SAR/Secretary Justice, 1.10.1913 en 17.10.1913.

68) Suid-Afrikaanse Spoorweë (SAB), verw. 200 nr. G4/547: E.H. Hood/S. Rosenthal, 29.7.1913.

69) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987.

70) Ministerie van Vervoer (SAB), verw. 409 nr. 1644: J. Wulfsohn/T. Dreyer, 15.3.1922.

71) Unie van Suid-Afrika, *Official yearbook of the Union and of Basutoland, Bechuanaland protectorate and Swaziland* 8, 1925, p.699.

is op 13 April 1927 teen 'n koste van 145 pond voltooi.⁷²⁾ Op versoek van die bewoners van Klipdrift is 'n spoorweghalte naby die skool gebou.⁷³⁾

Die vestiging van myne in Gatsrand het 'n nuwe tydperk vir die stasies op Welverdiend, Bank en Oberholzer ingelui. Mynwerkers wat in ander dorpe gewoon het, het van die treindienste na dié stasies gebruik gemaak om by hulle werk te kom. Dit was veral die opening van spoel=diamantvelde in die omgewing van Lichtenburg en Ventersdorp wat die Welverdiend-spoorlynverbinding belangrik laat word het.⁷⁴⁾ In 1948 het die Minister van Spoorweë bekend gemaak dat 'n bedrag van 616 000 pond aan spoorwegverbeteringe op Welverdiend gespandeer gaan word.⁷⁵⁾ Dit het meer treindienste vir die Gatsranders na ander dorpe in die vooruitsig gestel.⁷⁶⁾

8.4 Lugverkeer

Ten opsigte van lugverkeer het die Gatsrand tot en met 1948 nie oor 'n moderne vliegveld beskik nie. 'n Vliegveld is egter reeds op 21 Februarie 1923 ongeveer een kilometer oos van Welverdiend uitgelê en blykbaar veral deur die weermag vir wapenskoue gebruik.⁷⁷⁾ In 1927, tydens 'n wapenskou op Welverdiend, is die swak toestand waarin die vliegveld verkeer te berde gebring nadat vliegtuie nie daar kon

72) Suid-Afrikaanse Spoorweë (SAB), verw. 408 nr. 1644: Sekretaris SAS/G.P. Brits, 4.4.1928.

73) Suid-Afrikaanse Spoorweë (SAB), verw. 408 nr. 1644: P.A.J. Opperman/Minister van Spoorweë, 13.8.1926.

74) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: Commissioner Police/Secretary of Justice, 6.3.1929.

75) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 16.1.1948, p.5 en 26.3.1948, p.2.

76) Gesondheid (SAB), verw. 304 nr. 500/1: Additional district surgeon Welverdiend, 1930-1943, 7.9.1943.

77) Direkteur van Burgerlike Lugvaart (SAB), verw. 34 nr. 824/161: Aerodromes Welverdiend, 21.2.1923.

land nie en na Zwartkop moes terugkeer.⁷⁸⁾ Gevolglik is die vliegveld baie min gebruik en was dit steeds in die veertigerjare 'n probleem.⁷⁹⁾

Volgens kaart nr. 6 blyk dit dat die kommunikasienetwerk van Gatsrand teen 1948 reeds goed ontwikkel het. Dit het noodwendig 'n nuwe skakeling tussen dorpe buite die gebied bewerkstellig en ook stimulerend op alle terreine van elke dorp ingewerk:

78) Direkteur van Burgerlike Lugvaart (SAB), verw. 34 nr. 824/161: Aerodromes Welverdiend 24.10.1927 en 28.10.1927.

79) Direkteur van Burgerlike Lugvaart (SAB), verw. 34 nr. 824/161: Aerodromes Welverdiend, 11.8.1941.

'N SPORTDAG OP ELANDSFONTEIN NR. 289, 1910
Foto: K. du Preez (Fochville)

HOOFSTUK NEGE

SOSIAAL-KULTURELE AKTIWITEITE

9.1 Ontspanning

Vir die Trekkers wat hulle in die landstreek noord van die Vaalrivier gevestig het, het die lewe nie net uit swoeg en swaarkry bestaan nie. Die Gatsranders het tyd ingeruim vir gesellige verkeer en ontspanning. Boeresportitems soos perderesies, riemtrek, sakresies, naellope, verspring en skyfskiet was deel van die vermaak op Nuwejaarsdag. Hoewel hiërdie items met uitsondering van perderesies (wat net vir mans was) nie op 'n georganiseerde grondslag plaasgevind het nie, het dit aangename ontspanning en tydverdryf verskaf.¹⁾ Voor 1937 het dit hoofsaaklik net om boeresport gegaan. Uniewording is byvoorbeeld op 31 Mei 1914 op Bank met 'n boeresport gevier.²⁾

Mynamptenare wat van 1937 af in die noordelike deel van die Gatsrand werksaam was, het op ander wyses van die Oujaar afskeid geneem. Op 30 Desember 1939 is 'n dans in die eetsaal van die Blyvooruitzichtmyn se enkelkwartiere georganiseer. Die Astra-orke van Potchefstroom het gereeld op dansfunksies van Blyvooruitzichtmyn opgetree teen 'n vergoeding van sewe pond per funksie.³⁾

Filmvertonings en speletjiesaande is in die veertigerjare in die eetsaal van die Blyvooruitzichtmyn se enkelkwartiere gehou.⁴⁾ Die ontspanningsklub van dié myn het toe ook 'n biblioteek geopen. Boeke is van die

-
- 1) J. van Wyk, "Landskoonmaker", *Die Boerevrou*, Julie 1950, p.5. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe P.F.J. van der Ryst, 23.9.1986. Perderesies as sportsoort word later in dié hoofstuk behandel.
 - 2) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe M.M. van der Westhuizen, p.3.
 - 3) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", pp. 16, 22.
 - 4) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.16.

BLYVOOR AMATEUR DRAMATIC SOCIETY
Foto: C. Rautenbach (Carletonville)

biblioteek in Krugersdorp verkry. A.B. Hagan-Watson was die eerste bibliotekaresse.⁵⁾

Toneelgeselskappe van veral Potchefstroom het soms toneelstukke in die omgewing opgevoer. So byvoorbeeld het die Exelsior Toneelvereniging van Potchefstroom in 1922 'n toneelstuk genaamd "Die simpel seun" op Klipdrift opgevoer.⁶⁾

In November 1944 is die eerste plaaslike verskeidenheidskonsert op Blyvooruitzicht gehou. Dié konsert het uitgeloop op die stigting van 'n amateur drama-toneelgeselskap in 1945 onder leiding van A.W. (Bert) Ozard. Toneelstukke en verwerkings soos "The Ozard of Wiz" (Wizard of Oz), "Blyvariety" en "Pot-Pourri" is deur die plaaslike toneelgeselskap opgevoer.⁷⁾ In April 1947 het die MOTH-tak van Blyvooruitzicht ook 'n toneelstuk genaamd "Journeys End" opgevoer.⁸⁾

Tot 1948 was daar nie natuurreservate of vakansie-oorde in die Gatsrand nie. Oud-inwoners onthou nog die tye toe families uitgespan het in 'n groot sinkgat, bekend as die oer-sinkgat, op die grond van die huidige Doornfonteinmyn. Vir die bewoners was dié sinkgat 'n lushof van bome waar dikwels uitgespan is vir meer as een dag. Dit was ook 'n gewilde bymekaarkomplek vir pieknieks. Aktiwiteite soos sakloop, toutrek en verspring het deel uitgemaak van 'n dag se vermaak.⁹⁾

Die Wonderfonteingrot, wat ongeveer twee kilometer van die Wonderfonteinog af geleë is, was in die sestigerjare van die negentiende eeu al 'n gewilde besienswaardigheid vir besoekers en 'n ontspanningsplek

5) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.16.

6) *De Westelike Stem*, 14.6.1922, p.6. Kyk ook 26.11.1924, p.2 en 4.1.1928, p.5.

7) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.45. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. Rautenbach, 11.3.1987.

8) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.47.

9) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe P.F.J. van der Ryst, 23.9.1986. Vergelyk ook verw. 3: Onderhoud K. du Preez, 6.11.1985.

vir die inwoners. Die Wonderfonteingrot is 'n netwerk van tonnells wat byna almal ewe groot is.¹⁰⁾ Bekendes uit die buiteland soos Karel Mauch, 'n aspirant onderwyser, en die Tsjeggiese dokter Emil Holub het die grot besoek. Eienaar J. Oberholzer se besoekersfooie het gewissel tussen vyf sjielings en een pond per persoon. Buitelanders het natuurlik meer betaal as Oberholzer se volksgenote.¹¹⁾

Twee ander grotte wat ook in die omgewing voorkom, is die Kleinfontein-grot (hutgrot) op die huidige Deelkraalmyngroend¹²⁾ en die Wes-Driefonteingrot, ongeveer vier kilometer oos van die Wes-Driefonteinmyn. Laasgenoemde grot is eers ontdek nadat die eerste skag op Wes-Driefontein gesink is. Vanweë die grot se ligging aan die myne is dit nie vir die publiek oopgestel nie.¹³⁾

9.2 Sport

Voor 1902 het sportbedrywighede in die Gatsrand hoofsaaklik gesentreer om boeresport en skietkompetisies wat hoofsaaklik gedurende pieknieks beoefen is. Laasgenoemde en perdewedrenne was veral baie gewild onder die mans. Elke boer wou graag sy eie vaardigheid met 'n vuurwapen asook die stamina van sy ryperd met die van ander boere vergelyk.¹⁴⁾ Georganiseerde perdesportbyeenkomste (gimkana) is in 1944 en 1946 op Blyvooruitzicht gehou. Perde en ruiters het in 'n wye verskeidenheid veld- en baannommers teen mekaar te staan gekom.¹⁵⁾

10) J.F. Wolmarans, *Ontwatering van die dolomietgebied aan die Verre Wes-Rand: Gebeure in perspektief*, p.53.

11) K. Mauch, *The journals of C. Mauch: His travels in Transvaal and in South Africa, II*, p.20. Vergelyk ook E. Holub, *Seven years in South Africa, II*, p.71. C. Rautenbach het in verskeie uitgawes van die koerantrubriek, "Rondom die Gatsrand", persone se besoeke aan die Wonderfonteingrot breedvoerig geskets. Kyk *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 3.6.1983, p.4 en 17.6.1983, p.2.

12) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987.

13) J.F. Wolmarans, *Ontwatering van die dolomietgebied...*, p.47.

14) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe P.F.J. van der Ryst, 23.9.1986 en M.M. van der Westhuizen, p.3.

15) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", pp.36, 44. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname G.F. Pienaar, 20.11.1986.

DIE WOLMARANSE AS WILDJAGTERS
Foto: J.M.F. Terburg (Florida)

Georganiseerde skietkompetisies is reeds in 1885 in die Gatsrand gehou. Op 21 Mei van daardie jaar is 'n kompetisie op G. van der Westhuizen se plaas gehou. Deelnemers moes oor afstande van 100 en 300 tree skiet. J. Labuschagne en J. Steyn van Deelkraal was die gesamentlike wenners met J.F. van der Merwe van Leeuwpoort tweede en J.J. Joubert van Rietfontein derde. Die pryse het gewissel van een tot vier sakkies kruit.¹⁶⁾

Skietkompetisies het ook onderling tussen die skietverenigings, wat na die Unieverdedigingswet van 1912 op die been gebring is,¹⁷⁾ plaasgevind. Die uitslae is soms in plaaslike koerante gepubliseer. So het die Losberg-Botha Skietvereniging byvoorbeeld op 4 September 1920 met 13 punte teen die vereniging van Wonderfontein-Rooipoort verloor.¹⁸⁾

Individuele kompetisies is ook gehou. Winkelier Sam Rosenthal van Welverdiend het in 1913 'n beker geskenk vir die beste skut. W.P. Grey het in Junie 1913 die eerste houër van die Rosenthalbeker geword.¹⁹⁾

Lede van die skietverenigings het ook aan Bisley-skietkompetisies deelgeneem. Die beste agt skuts uit al die skietverenigings het die omgewing onder die vaandel van die Gatsrand Kommando op dié kompetisies verteenwoordig. In 1923 het die Gatsrand Kommando 'n gedugte skietspan gehad waarvan die lede J.B. Wolmarans, N.J. Grey, H. Pieterse, J.N. Grey, H. Kluyts, H. van der Merwe, H.J. Roux en J. Kraft was. Die beste skut in die span tydens die Bisley-skietkompetisie van 1923 was J. Kraft.²⁰⁾

16) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 12: J.T. Martins/Landdros, 21.5.1885.

17) Anon., "Die geskiedenis van ons", *Paratus*, Oktober 1973, p.9.

18) *De Westelike Stem*, 26.9.1920, p.3.

19) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud Kmdt. W.P. Grey (Jr.) 4.5.1987.

20) *De Westelike Stem*, 19.9.1923, p.4.

In ongeveer 1932 het die kommissaris van Polisie 'n beker uitgelooft vir die beste skietspan onder al die kommando's van Wes-Transvaal. Die Gatsrand Kommando het dié beker verower en dit herdoop tot die Gatsrand Kommandobeker. Lede van al die skietverenigings het jaarliks teen mekaar om dié beker gekompeteer. Daar is toe ooreengekom dat die eerste kommandolid wat die individuele kompetisie twee keer agtereenvolgens wen, dié beker permanent kon hou. Kaptein J.W. Grey het die beker op dié wyse verower.²¹⁾

'n Onderskeiding wat van die Gatsranders op 'n ander terrein te beurt geval het, was die grootwildjagterkompetisies waaraan die drie seuns van J.B. Wolmarans van Elandsfontein nr. 360 deelgeneem het. Die kompetisie het veral buite die landsgrense geskied. In die veertigerjare is Manie Wolmarans aangewys as die kampioen grootwildjagter van Suid-Afrika.²²⁾

Hoewel rugby in Wes-Transvaal eers teen 1920 op vaste grondslag gespeel is,²³⁾ was dit eers vanaf 1939 in die Gatsrand op 'n georganiseerde wyse beoefen. Buiten enkele boere was die spelers oorwegend mynwerkers.²⁴⁾ Volgens uitslae in 'n plaaslike koerant het 'n West Wits-rugbyspan in 1939 in die eerste liga om die Neserbeker van Wes-Transvaal gespeel. Die span het egter maar swak vertoon.²⁵⁾ Daar word nie weer van hulle in koerante vermeld nie.

In 1942 het twee mynamptenare G.F. Pienaar en C. Truter 'n rugbyspan onder die mynwerkers en boere in die omgewing van Blyvooruitzicht saamgestel en afgerig. C. Vermaak was die eerste voorsitter en

21) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud Kmdt. W.P. Grey (Jr.), 4.5.1987.

22) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987.

23) *De Westelike Stem*, 5.3.1921, p.4.

24) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname G.F. Pienaar, 20.11.1986.

25) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 2.6.1939, p.9.

184a

ELANDSFONTEIN NR. 289 SE TENNISKLUB, 1910

Foto: Dominee A. Brink (Fochville)

S. Bester die sekretaris van die Blyvooruitsicht Rugbyklub wat teen spanne van Potchefstroom en ander dorpe meegeding het.²⁶⁾

In 1943 is 'n span vir die tweede liga (T.O.D.-Suttiebeker) ingeskryf. Die span het in Augustus aan die liga onttrek vanweë 'n tekort aan spelers.²⁷⁾ In 1944 het sake vir die Blyvooruitsicht-rugbyspan voo=spoediger verloop. Dié span, wat weer in die tweede liga meegeding het teen spanne soos West Reef, PUK, Ventersdorp, Klerksdorp A en B, Spoorweë, Dominion Reefs en Potchefstroom-dorp, het as wenners geëindig.²⁸⁾

In 1946 is die span vir die eerste liga ingeskryf en het deurgedring tot die finaal teen Garrison (garnisoen van Potchefstroom). Die eind=stryd is egter verloor.²⁹⁾ In 1947 het die rugbyspan van Blyvooruit=zicht weer teen dieselfde span in die eindstryd gespeel en die Neser=beker gedeel.³⁰⁾ Die tweede span wat in dié jaar vir die T.O.D.-Suttie=beker ingeskryf is, het ook goed gevaar maar voor die finaal uitge=val.³¹⁾ Teen 1948 was die Blyvooruitsicht rugbyspan op die kruin van sukses. In dié jaar het hulle die Neserbeker gewen toe hulle Garrison geklop het. Spelers wat tussen 1942 en 1948 vir Wes-Transvaal se provinsiale span uitgedraf het was C. Truter, J. du Buys, J. du Plessis, L. Trichardt, C. de Villiers en P. Roux.³²⁾

Vroeg in 1938 het die eerste sokkerwedstryd in die Gatsrand op die Blyvooruitsichtmyngronde plaasgevind. Dié wedstryd was tussen twee Blanke spanne, bekend as die plaaslike werkers en kontrakwerkers,

26) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname G.F. Pienaar, 20.11.1986.

27) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 20.8.1943, p.3.

28) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 20.5.1944, p.5. Kyk ook 6.10.1944, p.3 en Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname G.F. Pienaar, 20.11.1986.

29) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 3.10.1946, p.2 en Carle=tonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname G.F. Pienaar, 20.11.1986.

30) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 3.10.1947, p.5.

31) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 20.6.1947, p.5.

32) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname G.F. Pienaar, 20.11.1986.

en het nie op 'n kompetisiebasis plaasgevind nie. Die wedstryd is nie op 'n sokkerveld beslis nie, maar wel op 'n terrein bedek met gras= polle en bossies.³³⁾ Dit was eers teen die einde van 1948 dat 'n ontspanningklub vir die werkers van die Blyvooruitsichtmyn in die vooruitsig gestel is met die doel om sportfasiliteite te skep en te sentraliseer. Daar is onder meer begin met die uitlê van 'n sokkerveld vir Blankes. Sokkerfasiliteite vir Swartes het nie voor 1948 aandag geniet nie.³⁴⁾ Dit is egter moontlik dat hulle die spel op 'n informele grondslag by die mynkampongs gespeel het.

Sover bekend is tennis reeds sedert 1910 op die plaas Elandsfontein nr. 289 beoefen en op 'n latere stadium op Wonderfontein en die neder= setting op Klipdrift. Dié sportsoort was grotendeels gerig op ont= spanning.³⁵⁾ Vir die instandhouding van die tennisbane is klubgelde ingevorder. Lidmaatskap van die tennisklub op Wonderfontein het in 1926 agt sjielings per jaar beloop en toegangsgeld vir nie-lede was vyf sjielings per wedstryd.³⁶⁾ Die ontspanningsklub van die Blyvooruit= zichtmyn het ook voorsiening gemaak vir tennisfasiliteite.³⁷⁾

Mynvestiging in die Gatsrand in 1937 het ook gelei tot die beoefening van ander sportsoorte. In 1939 is 'n *golfbaan* onder leiding van G. MacDavid en N. Clark uitgelê, terwyl *rolbal* in 1942 onder leiding van P. Groenewald georganiseer is.³⁸⁾ In 1947 het *jukskei* gevolg. Daar=

33) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.10.

34) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.49.

35) Suid-Afrikaanse Spoorweë (SAB), verw. 292 nr. G13/18: Railway tennis court Wonderfontein, 8.10.1926. Kyk ook J. C. Coetzee, *Pioniers van die skoolplaas Klipdrift: Johan en Johanna Schutte, 1923-1938*, p.72 en Careltonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandop= name K. du Preez, 6.11.1986 en G.F. Pienaar, 20.11.1986.

36) Suid-Afrikaanse Spoorweë (SAB), verw. 292, nr. G13/18: Railway tennis court Wonderfontein, 8.10.1926.

37) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.49.

38) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", pp.17, 33.

voor is h baan langs die Blyvooruitsichtmyn se ontspanningsaal uitgelê.³⁹⁾ *Krieket* is al voor 1920 op h informele basis in die noordwestelike deel van Gatsrand gespeel. In 1915 het die plaaslike koerant, *De Westelike Stem*, melding gemaak van h krieketspan van Kleinfontein wat teen Potchefstroom sou speel.⁴⁰⁾ *Krieket* is egter eers in 1948 behoorlik georganiseer toe die Blyvooruitsichtmyn h krieketspan saamgestel het. *Hokkie* is gedurende dieselfde jaar op Blyvooruitsicht bekend gestel.⁴¹⁾

9.3 Kultuur

Die Gatsrand se uitgestrekte plattelandse omgewing is waarskynlik die vernaamste rede waarom daar nie juis kultuurorganisasies voor 1948 bestaan het nie. Sover bekend was Geloftedag die enigste volksfees wat tot en met 1948 plaaslik georganiseer en herdenk is. Dié fees is aanvanklik net in Pietermaritzburg herdenk maar na die Eerste Vryheidsoorlog (1880-1881) is dit ook gereeld op Paardekraal (noordoos van Wonderfontein, buite die grense van Gatsrand) gevier.⁴²⁾ Geloftefeeste is eers net by wyse van kerkdienste gevier. Op Paardekraal het die Geloftefeese egter oor vier dae gestrek waartydens godsdiens-oefeninge, boeresport en h wapenskou deel van die verrigting uitgemaak het.⁴³⁾ Die Gatsranders het waarskynlik van dié feesdienste op Paardekraal bygewoon. Teen 1890 het h pleidooi vanuit Afrikanergeleedere gekom om nie net dié fees op enkele plekke te hou nie, maar dit jaarliks oor die hele land te vier.⁴⁴⁾ Alhoewel op verskeie plekke plaaslike feeskomitees tot stand gekom het, is daar nie inligting van die bestaan van so h komitee in die Gatsrand voor 1915 nie.

39) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.48.

40) *De Westelike Stem*, 16.2.1915, p.5.

41) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.49.

42) P.H. Kapp, *Ons Volksfeeste*, pp.44, 48.

43) P.H. Kapp, *Ons Volksfeeste*, p.59.

44) P. de V. Pienaar, (red.), *Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner*, p.272.

Dit blyk dat Gelofte-dag vanaf 1915 jaarliks op Weltevreden, die plaas van L. Minie, gevier is. G. Davidtz was in die twintigerjare die voorsitter van die Dingaansfeeskomitee in die Gatsrand.⁴⁵⁾ Die verrigtinge het die vorm van bidure, godsdiensoefening, toesprake en geskiedkundige vertellings aangeneem.⁴⁶⁾

Van 1922 af is geloftefeeste ook op Klipdrift gehou. C. du Plessis was die voorsitter en F.G. Zerwick die sekretaris van hierdie feeskomitee. Teen daardie tyd het die feeste oor twee dae (15 en 16 Desember) gestrek.⁴⁷⁾ Boeresport, toneelstukke en die optrede van skoolkore was deel van die verrigtinge. Toneelstukke soos "Afrikaner Harte" en "Jong du Preez" is opgevoer.⁴⁸⁾

Historiese besienswaardighede in die Gatsrand, soos die A.H. Potgieter-skans en die Danie Theron-monument, word waarskynlik as lokaliteite vir Geloftefeeste gebruik. Die A.H. Potgieter-skans of -fort naby Fochville is reeds in 1842 deur die trekgeselskap van Potgieter opgerig. Dié fort is in die vorm van 'n kraal met 'n breë hek aan die noordekant. Die doel van die fort was om die vroue en kinders te beskerm indien die kommando van Potchefstroom teen die Britse troepe in Natal moes gaan veg het.⁴⁹⁾ 'n Monument is in 1950 vir Danie Theron, verkenners tydens die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902), op 'n heuwel van die destydse plaas Elandsfontein nr. 289 opgerig op die plek waar hy tydens die oorlog gesneewel het.⁵⁰⁾

Mynbedrywighede in die Gatsrand, gepaard met 'n bevolkingstoename in dié gebied, sou na 1948 as stimulas dien vir die stigting van verskeie kultuurorganisasies.

45) *De Westelike Stem*, 9.12.1915, p.5, 15.11.1922, p.3 en 26.11.1924, p.3

46) *De Westelike Stem*, 28.12.1915, p.3. Vergelyk ook A. Coetzee, *Die Afrikaanse Volkskultuur*, p.102.

47) *De Westelike Stem*, 22.11.1922, p.3, 27.12.1923, p.5 en 3.12.1924, p.6

48) *De Westelike Stem*, 4.1.1928, p.3.

49) Potchefstroomse Museum, verw. POT 968.0421: Potgieter-skans, 12.3.1971.

50) Potchefstroomse Museum, verw. THE 968:20481: Danie Theron, p.3. Die huis van P.J.W. Schutte op Buffelsdoorn behoort gerestoureer en bewaar te word. Schutte kan beskou word as vader van die Geref.-Kerkgenootskap in die distrik Potchefstroom. Ook is die eerste Gereformeerde diens deur ds. Postma in sy huis gehou. (Kyk hoofstuk 3 oor Godsdiensofwikkeling).

SAMEVATTING

Ontwikkeling en gebeure in die Gatsrand en wel op die terreine van die ekonomie, godsdiens, onderwys, politiek, regspleging en verdediging, administrasie, kommunikasie en kultuur, maak deel uit van en is aanvullend tot die ontwikkeling en geskiedenis van die breëre samelewing van Potchefstroom, Wes-Transvaal en Suid-Afrika.

Die Gatsrand, as rantereeks, is nie alleen 'n baie bekende geografiese landmerk in Wes-Transvaal nie maar het tot 1948 ook as bepaalde staatkundige entiteit binne die raamwerk van die distrik Potchefstroom gefigureer. Hierdie is 'n studie van Gatsrand se mense en Gatsrand se ontwikkeling vanaf die koms en vestiging van Blankes in dié gebied, sedert die eerste helfte van die vorige eeu, tot die proklamering van die dorp Carletonville in 1948.

In die *inleidende hoofstuk* val die kollig vlugtig op enkele Swart stamme wat die Gatsrand bewoon het voordat Mzilikazi se Ndebele in die dertigerjare van die negentiende eeu met hulle verwoestingsveldtog in die Hoëveld begin het. Oorlewering wil dit hê dat die eerste Blanke, ene Harmse, hom reeds so vroeg as 1836 in die Gatsrand gevestig het. Volgens die vroegste beskikbare plaasregisters het die Trekkers hulle egter eers teen 1839 in die omgewing gevestig. Dit is inderdaad so dat die eerste plase in Gatsrand gelyktydig met plase in onder meer die Mooirivier gebied vlakby geregistreer is. Deur die aanwending van hierdie gegewens word die spesifieke name van die eerste eienaars van plase in die gebied uitgelig en word ook 'n beeld gegee van die tempo van plaasbesetting in die Gatsrand. Dit is hoogs waarskynlik die eerste keer dat dié plaasregisters in 'n wetenskaplike studie gebruik word. Nadere besonderhede oor die herkoms van die name Gatsrand en dié van die plaas Deelkraal, wat in die plaasregisters as verwysingspunte gebruik word, word ook in die studie toegelig.

Bewoners van Gatsrand was tot vroeg in die twintigste eeu nog agraries ingestel. Daadwerklike ontwikkeling van die gebied het begin met die daarstelling van die nedersetting Klipdrift in 1911 en die proklamering van die dorp Fochville in 1920. Na die aanvang van goudmynebe-

drywighede in die gebied in 1937 is nog vyf dorpe geproklameer, naamlik: West Wits, Oberholzer, Welverdiend, Bank en Blybank, totdat Carletonville in 1948 op die plaas Twyfelvlakte sy beslag gekry het.

Wat die *ekonomiese geskiedenis* van die gebied betref, was akkerbou asook veeboerdery, voor die koms van die goudmynbedryf, die grootste enkele bedryf in die Gatsrand. Aanvanklik was die mark op Potchefstroom die naaste afsetgebied vir produkte maar later het ook Johannesburg, Randfontein en Krugersdorp in hierdie behoefte voorsien. Boere het ook 'n paar winkels en hotelle, wat na ongeveer 1867 in die Gatsrand geopen het, van produkte voorsien volgens 'n stelsel van uitruiling. In die boerderybedryf het veesiektes, droogtes, armoede en oorloë die bewoners gedurigdeur gekniehalter.

Dit was egter veral die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902), wat ingrypende veranderinge in die lewenswyse van mense gebring het, wat ook die Gatsranders swaar getref het. Armoede gepaard met oorbenutting van plase, as gevolg van onderverdeling, is maar enkele faktore wat daartoe gelei het dat sommige boere hulle plase verkoop het. Enkeles het iets nuuts probeer soos G.P. Brits wat 'n kwekery op die plaas Jachtfontein gevestig het. Boereverenigings is in veral die twintigerjare gestig om boere ekonomies op te hef en met raad by te staan.

Met die vestiging van Hollandse nedersetters in 1928 op Wonderfontein het die gebied veral ekonomies gebaat. Dit blyk dat die nedersetters hulle hoofsaaklik op melkboerdery toegespits het hoewel ondernemings soos 'n kaasfabriek, 'n smidswinkel en 'n bakkery nou ook hul verskyning in die gebied gemaak het.

Sedert 1937 het goudmynbedrywighede in die noordelike dele van die Gatsrand die ekonomie van die gebied gestimuleer. 'n Belangrike uitvloeisel van die goudmynbedryf was dat boere nou 'n plaaslike afsetpunt vir hulle produkte gehad het en dat besighede in die jong geproklameerde dorp, veral Oberholzer en Carletonville, geopen is. Behuisingsnood en plakkery was twee ander uitvloeisels van die vestiging van die goudmynbedryf wat 'n impak op die ontwikkeling van die gebied gehad het. As uitvloeisel hiervan het byvoorbeeld die Swart woonbuurt Khutsong sy beslag gekry.

Godsdiensbedrywighede in die Gatsrand het aanvanklik dieselfde patroon as in die res van die ZAR vertoon. Vanweë lang afstande wat afgelê moes word, is kerkdienste op Potchefstroom en later ook te Krugersdorp slegs by spesiale geleenthede, soos Nagmaal, bygewoon. Origens het buitendienste, gelei deur 'n predikant of 'n gesiene ouderling, in die behoeftes voorsien. Die Gatsranders was ten spyte daarvan redelik aktief in kerkaktiwiteite. Persone soos F.G. en F.G.A. Wolmarans het 'n prominente rol in die Nederduitsch Hervormde of Gereformeerde Kerk se vestiging in Transvaal gespeel en P.J.W. Schutte was 'n medestigter van die Gereformeerde Kerk in 1859 asook die Mooirivier-gemeente se eerste ouderling.

Die Nederduitsch Hervormde Kerk, wat in die tagtigerjare van die negentiende eeu gestig is, was die eerste om 'n gemeente in die gebied, naamlik in 1925 te Fochville, te vestig. Die Nederduitse Gereformeerde Kerk het in 1935 ook 'n gemeente op dié dorp gestig. Die eerste Gereformeerde-gemeente is egter eers in 1949 gestig.

Ander kerkgenootskappe was nie so prominent en aktief soos die Afrikaanse kerke nie. Die Metodiste en Anglikaanse Kerke het eers na die opening van goudmyne in die Gatsrand met kerkbedrywighede onder Blankes in die gebied begin terwyl die Jode en die Indiërs se godsdiens oefening op 'n meer informele vlak beoefen is en eers na 1948 formeel beslag sou kry.

In lyn met die algemene praktyk was dit buitelandse sendinggenootskappe, soos die Berlynse Sendinggenootskap en die Anglikaanse-Kerk, wat in die negentiende eeu op sendingwerk in die gebied bedrywig was. Hoewel daar sporadies en op klein skaal individuele pogings tot sendingwerk in Afrikanergeleedere voorgekom het, het die Afrikaanse Kerke eers na formele gemeentestigting in die gebied daadwerklike aandag aan sendingwerk begin skenk. 'n Belangrike verwikkeling was toe die reeds gemelde twee Engelstalige kerkgenootskappe in 1948 aansoek gedoen het vir oprigting van kerkgeboue vir sendingdoeleindes.

Met die Trekkers se vestiging in die Gatsrand het daar 'n einde gekom aan die onsekere en lukraak *onderwyssituasie* wat tydens die Groot Trektydperk geheers het. Private onderwysers het op plaase onderrig. So ver bekend was staatsdrukker J.P. Borrius, 'n bekende in die Potchefstroomse geskiedenis, een van die eerste private onderwysers wat by 'n plaasskool in die Gatsrand sy dienste aangebied het. Die aanstelling van 'n superintendent van onderwys deur die Volksraad van die ZAR in 1879 het ook onderwystoestande in die Gatsrand laat verbeter. Van 1886 af is plaasskole in die Gatsrand aangetref en teen 1899 was daar ongeveer 25 plaasskole in die gebied.

Na die Tweede Vryheidsoorlog, en as uitvloeisel van die Britse administrasie se inbreuk op die tradisionele onderwys, het CNO-skole hul verskyning gemaak. Die enkele CNO-skole in die Gatsrand het ook spoedig, soos elders, by die staat om hulp moes aanklop en so hul unieke karakter verloor.

Die oorwegend primêr-gerigte onderwys in die gebied het, as gevolg van die koms van die goudmynbedryf, teen die laat dertigerjare so uitgebrei dat 'n eerste volwaardige sekondêre skool kort na 1948 tot stand kon kom.

Die Gatsrand was in vele opsigte 'n barometer van die breër konstitusionele en *politieke verwickelinge*. In die vestigingsjare tot en met die Sandrivier-konvensie was dit veral F.G. Wolmarans en P.J.W. Schutte wat 'n rol gespeel het in die pogings om bande met Brittanje te verbreek.

Britse anneksasie van die ZAR in 1877 het die burgers in tydelike verzet laat kom. Waarskynlik vanweë sentrale ligging is twee belangrike volksvergaderings op die vooraand van die Eerste Vryheidsoorlog (1880-1881) in die gebied op die plaas Wonderfontein gehou. Oor die Gatsranders se simpatie in die "politieke" stryd tussen Kruger en Joubert in die tagtiger- en negentigerjare is nie veel bekend nie; so ook wat betref hul rol in die politieke rekonstruksie na afloop van die Tweede Vryheidsoorlog. Dit is wel bekend dat 'n tak van die Het Volk in dié gebied gestig is.

Met Uniewording in 1910 het die wyke Gatsrand en Vaalrivier die kiesafdeling Losberg gevorm. Generaal Louis Botha, eerste premier van die Unie en leier van die nuutgestigte Suid-Afrikaanse Party, het vanaf 1910 tot sy dood in 1919 die kiesers van Losberg as volksraadlid in die parlement verteenwoordig. In dié tydperk het Botha met gewigtige sake te kampe gehad waaronder die Unie se deelname van die Eerste Wêreldoorlog (1914). In September 1914 het hy 'n groot byeenkoms in dié verband op Bankstasie in die Gatsrand toegesprek. Sy onderdrukking van die Rebelle later dié jaar het sy gewildheid in die Gatsrand, soos trouens ook elders, geknou. As uitvloeisel hiervan het ontevredeenes in dié gebied 'n Nasionale Party-tak gestig nadat generaal Hertzog van Botha weggebreek het.

Na-oorlogse toestande, soos die Staking van 1922 aan die Rand en ekonomiese agteruitgang, het die Nasionale Party die 1924-verkieping, met inbegrip van die Losberg-setel, laat wen. Ten tyde van dié partye se vereniging met die Suid-Afrikaanse Party in 1933, toe bekend as die Verenigde Party, het die meerderheid kiesers van Losberg steeds vir Hertzog gesteun.

Die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog (1939) en die Unie se besluit om toe te tree, het in die Gatsrand, asook elders in Suid-Afrika, gemengde gevoelens ontlok. Met die herverkieping van 'n Verenigde Party-kandidaat (J.B. Wolmarans) in die 1943-verkieping is formeel getoon dat die meerderheid Gatsranders die oorlogsdeelname goedgekeur het. Gatsranders het hierna die unieke situasie beleef dat hulle volksraadlid, vir 'n tweede keer, van politieke oortuiging verander (hy was voor 1929 'n Nasionalis). Hy was 'n groot kritikus van die Smuts-regering se Kleurbeleid en het hom in 1948 as Nasionale Party-kandidaat beskikbaar gestel maar het teen G.P. Brits uitgeval. Dit is betekenisvol dat die meerderheid Losberg-kiesers, soos blyk uit die verkiesingsuitslag van 1948, tog Wolmarans se standpunt jeens die Verenigde Party onderskryf het en die Nasionale Party gesteun het.

Die bewoners van Gatsrand het binne plaaslike verband maar ook op die breër nasionale terrein waardevolle bydraes op *militêre gebied* gelewer. Dit geld byvoorbeeld die vele veldtogte om wet en orde binne die staatkundige grense in die ZAR te verseker. Verder het die studie gewys op die Gatsranders se deelname aan generaal Piet Cronjé se sending na Potchefstroom, in Desember 1880, en waaruit die Eerste Vryheidsoorlog ontbrand het. Ook het dié gebied se burgers aktief deel gehad aan Cronjé se voorkoming van die Rhodes-beplande poging van Jameson om die ZAR-bewind in 1895-1896 omver te werp. In die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902) het hulle as deel van die Potchefstroom Kommando die Britse troepe by Magersfontein help verslaan. Baie Gatsranders was ook aktief betrokke by Smuts se bedrywighede tydens die slag van Frederikstad, by die vernietiging van 'n brug te Bankstasie sowel as by die oorname van die Britse blokhuis te Modderfontein. Enkele burgers van dié gebied het daarna Smuts se epiese veldtog na die Kaapkolonie meegemaak.

Na die Tweede Vryheidsoorlog het die militêre opset ontwikkel in die rigting van 'n eie verdedigingsorganisasie wat in 1912 sy beslag gekry het. Gatsrand-burgers is in agt skietverenigings, elk met sy eie veldkornette en assistent-veldkornette, ingedeel en dié nuwe bedeling het nou bekend gestaan as die Gatsrand Kommando. Vrywilligers uit dié Kommando het deelgeneem aan die Unie se veldtog in Suidwes-Afrika tydens die Eerste Wêreldoorlog (1914-1918). Sommige burgers het hulle egter verset teen oorlogsdeelname deur aan die 1914 -Rebellie deel te neem. Die Kommando van Gatsrand het ook die Staking van 1922 aan die Rand help onderdruk. Tydens die Tweede Wêreldoorlog (1939-1945) het vrywilligers van die Gatsrand weer die wapen opgeneem. In Oktober 1940 is 'n nuwe fase van die verdedigingstelsel ingelui toe die Nasionale Reserwe Vrywilligers, waarvan daar in Gatsrand ook 'n afdeling was, gestig is met die doel om die yl-bevolkte dele van die land te beman.

Voor Fochville se proklamering in 1920 was die wyk Gatsrand se veldkornet grotendeels vir die gebied se *plaaslike administrasie* verantwoordelik. Deur die invordering van belasting onder Blanke en Swart in die gebied het die Gatsranders ook bygedra tot die instandhouding van plaaslike en nasionale dienste. Na die Tweede Vryheidsoorlog het

die Britse administrasie begin om aandag te skenk aan die wyse waarop gebiede, wat ver van munisipaliteite was, bestuur is. Ook die Gatsrand sou hierby baat en wel in Junie 1944 toe 'n Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede 'n groot gedeelte van die omgewing se administratiewe bestuur oorgeneem het. Dié Raad se skepping van 'n infrastruktuur het baie bygedra om dorpe in die gebied vir voornemende bewoners aantreklik te maak.

Vir mediese dienste was die Gatsranders tot 1948, met die uitsondering van die distriksgeneesheer op Fochville en die myne se mediese fasiliteite vir hulle werkers, steeds aangewese op die van Potchefstroom en Krugersdorp. Dit kan hoofsaaklik aan die gebied se oorwegend landelike agrariese karakter toegeskryf word. Hierteenoor is enkele *welshynsdienste* in die Gatsrand na die proklamering van dorpe en die opening van goudmyne in die gebied, wel gestig wat met fondsinsamelings verarmdes probeer ophef het.

Ontwikkeling van die Gatsrand op die terrein van *kommunikasie* kan hoofsaaklik toegeskryf word aan die gebied se sentrale ligging. Dit is geleë op veral twee belangrike posroetes te wete die vanaf Potchefstroom oor Welverdiend na Pretoria en die Potchefstroom-Johannesburg-roete. Die poskoetsdienste het van hierdie roetes gebruik gemaak en as uitvloeisel hiervan het vele posagentskappe in die gebied ontstaan. Hierdie twee roetes het ook later die gebied se twee hoof padroetes geword. Goudmynbedrywigheede na 1937 het 'n dringende behoefte vir meer en beter paaie in die gebied geskep.

Die belangrike Suidwestelyn, wat vanaf Krugersdorp tot in Klerksdorp gestrek het en bedoel was om uiteindelik by die Kimberley-Kaap-spoorlyn aan te sluit, het deur die Gatsrand geloop. Die Krugersdorp-Frederikstad-trajek, met stoppeunte op Bank, Wonderfontein en Welverdiend, is in 1896 oopgestel. In 1927 is 'n spoorlyn tussen Potchefstroom en Fochville, vir die gerief van veral die bewoners in die sentrale deel van die Gatsrand, oopgestel. Teen 1948 was daar 'n groot behoefte aan verdere spooruitbreiding ten einde in die behoeftes van die groeiende mynbedryf te voorsien.

Van georganiseerde *sosiaal-kulturele bedrywighede* in die gebied in die negentiende eeu was daar met uitsondering van tradisionele items soos boeresport, perderesies en skyfskiet, feitlik geen sprake nie. Goudmynbedrywighede sedert 1937 het 'n groot verandering in die lewenswyse van die plaaslike gemeenskap teweeggebring. Blyvooruitzichtmyn het 'n ontspanningsklub begin waar danse, filmvertonings, speletjiesende en toneelstukke, laasgenoemde opgevoer deur die myn se amateur toneelgeselskap, aangebied is. Buiten die gereelde herdenking van Geloftefees, op 16 Desember, was daar teen 1948 van ander kultuurbedrywighede in die Gatsrand nie veel teken nie.

Die Gatsrand het oor 'n tydperk van ietwat meer as 100 jaar 'n ingrypende gedaanteverwisseling ondergaan. Die rustige en landelike boeregemeenskappe van Twyfelvlakte, Wonderfontein, Blyvooruitzicht en Driefontein het nou plek gemaak vir 'n miernes bedrywighede van die goudmynbedryf wat van besondere betekenis vir die Suid-Afrikaanse ekonomie sou blyk te wees. Die goudrif, bekend as die West-Wits-Lyn, sou spoedig hierna verder weswaarts uitbrei. Verdere navorsing op al die gemelde terreine, maar in die besonder die invloed van die ekonomie op die ontwikkeling van die gebied, word in die vooruitsig gestel.

1.1.3 Argief van die Registrateur van Aktes

RAK 2433 : Plaasrequestenregister, 1839-1851.

RAK 2434 : Inspeksieregister, 1841-1888.

RAK 2689 : Indeks van transportboek, 1853-1858.

1.1.4 Argief van die Repatriasie Kommissie, distrik Potchefstroom (C11)

C11 5-6 : Aansoeke vir ondersteuning, 1902-1904.

1.1.5 Argief van die Burgerlike Vergoedingskommissie, distrik Potchefstroom (C5)

C5 3-4 : Verskaffing van lewensmiddele, 1902-1904.

1.1.6 Argief van die Transvaalse Onderwysdepartement

TOD W217 : Potchefstroom Skoolraadnotules, 1908-1910.

1.1.7 Argief van die Superintendent van Onderwys

OD 210 : Diverse dokumente, 1890.

OD 212 : Korrespondensie, 1894.

OD 213 : Korrespondensie, 1895-1896.

OD 635 : Register op dorp en wykskole, 1895-1899.

1.1.8 Argief van die Departement Justisie, Transvaal

LD 1268 (lêer AG 223/07), 1557 (AG 85/08) : Aktes van ooreenkomste, 1904-1907.

1.1.9 Argief van die Meester van die Hooggeregshof

MHG 19631 : Boedel, 1869.

1.1.10 Argief van die Potchefstroom Stadsklerk

PM 351,1974 : Dorpstigting, 1940-1948.

1.1.11 Argief van die Departement van Openbare Werke

PWD 263 : Oprigting van geboue, 1903-1914.

1.1.12 Argief van die Departement Publieke Werke

PW 28 (lêer 07/0728) : Tolhekke, 1888.

1.1.13 Argief van die Kommandant-Generaal

KG 274 : Kommandeerlyste en verslae, 1882-1884.

KG 327 : Naamlys van burgers, 1895-1896.

1.1.14 Aanwinste

A 1221 : Martins-versameling
 WHA 90 : Hommes-versameling
 A 1666 : Losbergskool-versameling
 WHA 57 : W.J. Leyds-versameling
 A 1449 : J. Oosthuizen-versameling
 A 14 : P.J. Joubert-versameling
 WHA 1221 : Konsentrasiekampherinneringe
 A 1023 : Gereformeerde Kerk-gedenkboek

1.1.15 (Ongekatalogiseer) : Kieserslys van wyk nr. 5: Gatsrand, 1905.

1.2 SENTRALE ARGIEFBEWAARPLEK, PRETORIA (SAB)

1.2.1 Argief van die Suid-Afrikaanse Spoorweë

SAS 200 (lêer G4/547), 292 (G 13/18), 408 (1644), 694 (G 65/1/13):
 Korrespondensie, 1913-1926.

1.2.2 Argief van die Goewerneur-Generaal

GG 484 (lêer 9/59/20) : Verslag, 1914.

1.2.3 Argief van die Departement van Openbare Werke

PWD 263 (lêers 710/53 en 5892/04), 1603 (5676) : Verslae, 1916-1920.

1.2.4 Argief van die Departement van Justisie

JUS 116 (lêer 5/663/1), 174 (3/1001/13), 395 (3/251/25), 484 (1900/29): Verslae, 1913-1929.

JUS 142 (3/475/12), 519 (6216/29(2)), 614 (2817/35): Korrespondensie, 1904-1936.

JUS 267 (3/801/18): Aanstelling, 1906.

1.2.5 Argief van die Uitvoerende Raad van die Unie

URU 300, 356 : Uitvoerende Raadsbesluite met betrekking tot aanstellings, 1916-1918.

URU 654 : Uitvoerende Raadsbesluit met betrekking tot 'n proklamasie, 1923.

URU 2324, 2535, 2553, 2628, 2676, 2700, 3441 : Uitvoerende Raadsbesluit met betrekking tot vergunnings, 1946-1949.

1.2.6 Argief van die Ministerie van Vervoer

MVE 409 (lêer 1644) : Korrespondensie, 1918, 1922, 1929.

1.2.7 Argief van die Hoof Insektekundige

CEN 45 (lêer EE 2801), 63 (EE 3965), 509 (E 1719) : Korrespondensie, 1906-1911.

- 1.2.8 Argief van die Departement Naturellesake
NTS 403 (lêer 886/56), 2920 (365/303), 3874 (57/309), 4524
(603/313), 7142 (832/323), 7145 (896/323), 7147 (923/323):
Korrespondensie, 1936-1948.
- 1.2.9 Argief van die Departement Gesondheid
GES 304 (lêer 500/1): Korrespondensie, 1928-1943.
- 1.2.10 Argief van die Departement Volkswelsyn en Pensioene
VWN 2872 (lêer SWP 8/777): Verslae, 1943-1948.
- 1.2.11 Argief van die Departement Volkswelsyn en Arbeid
VWR 113 (lêer B645/199/20): Aansoek, 1935.
- 1.2.12 Argief van die Bewaarder van Vyandseiendom
BVE 104 (lêer H3/12): Korrespondensie, 1940-1948.
- 1.2.13 Argief van die Suid-Afrikaanse Polisie
SAP 116 (lêer SAP 5/663/2): Korrespondensie, 1910-1927.
- 1.2.14 Argief van die Direkteur van Burgerlike lugvaart
DCA 34 (lêer 824/161): Korrespondensie, 1927-1941.

1.3 SUID-AFRIKAANSE WEERMAGARGIEF, PRETORIA (SAWA)

1.3.1 Defence Council

- DC GP1 : Verklaring, 1973.
DC GP 2 : Korrespondensie, 1914-1935.
DC 59, 196, 366 : Korrespondensie, 1922-1948.
DC 59, 84, 163 : Inligtingstukke, 1935-1948.

1.4 OSSEWA-BRANDWAGARGIEF, PU VIR CHO

- 1.4.1 OB 94 : Bandopname-transkripsie, K.J.
Kerling, 2.5.1974.

1.4.2 OB 94 : Korrespondensie, 1944.

1.5 AKTEKANTOOR, PRETORIA

1.5.1 IQ : Aktes van Transport, 1853-1948.

1.6 DEPARTEMENT VAN PAAIE, POTCHEFSTROOM

1.6.1 DP P89/1 (lêer DP 07/072/23/22/98), P92/1 (DP 07/072/23/22/92) :
Korrespondensie, 1907-1948.

1.7 ARGIEF VAN DIE POTCHEFSTROOMSE MUSEUM

1.7.1 Inligtingslêers

1.7.2 Foto's

1.8 NEDERDUITSE GEREFORMEERDE KERKARGIEF, PRETORIA (NG-KERKARGIEF)

1.8.1 Potchefstroom-Gemeente

AD-1 POT 1 : Doopregister, 1867-1888

AD-3 POT-1 : Huweliksregister, 1871-1888

POT 1 : Kerkraadnotules, 1890-1912.

1.9 NEDERDUITSCH HERVORMDE KERKARGIEF, PRETORIA (NH-KERKARGIEF)

1.9.1 Potchefstroom-Gemeente

G1 3/1/1 : Huweliksregister, 1838-1885

G1 3/3/1 : Doopregister, 1842-1849

1.10 ARGIEF VAN DIE GEREFORMEERDE KERK, PU VIR CHO (GEREF-KERKARGIEF)

1.10.1 Potchefstroom-Gemeente

1/1 : Kerkraadnotule, 1863

1/4 : Kerkraadnotules, 1907-1917

1/5 : Kerkraadnotules, 1917-1936

PV 72 : Reisjoernaal van D. Postma, 1858-1859.

1.11 ARGIEF VAN DIE TRANSVAALSE ONDERWYSDEPARTEMENT (ONDERWYSMUSEUM)

1.11.1 Skooljoernale van Rooipoort 50, Elandsfontein nr. 289 en Welverdiend.

1.11.2 Jaarverslae van die Onderwysdepartement, 1885-1948

1.11.3 Inspeksierapporte van Wonderfontein, 1925-1943

1.11.4 Korrespondensie van Wonderfontein, Leeuwpoot, 1916-1946

1.12 CARLETONVILLE MUNISIPALITEIT

1.12.1 Korrespondensie, 1944-1956

1.12.2 Kaarte en titelvoorwaardes, 1937-1948

1.13 CARLETONVILLE-PROJEK, PU VIR CHO

1.13.1 Herinneringe : P.F.J. van der Ryst
 Herinneringe : S.A.M. Erasmus
 Herinneringe : M.M. van der Westhuizen
 Herinneringe : A.P. Nel
 Herinneringe : Dr. J.A. Schutte
 Herinneringe : Ds. J. Dreyer
 Herinneringe : A.M. Schutte

1.13.2 Afdrukke van dokumente in private besit

Rekwisiesielyste, 1907	: T.F. Dreyer
Korrespondensie, J.B. Wolmarans	: J.M.F. Terburg
Korrespondensie, S.A.M. Erasmus	: C. Rautenbach
Korrespondensie, B.N.D. Geldenhuys	: C. Rautenbach

1.13.3 Korrespondensie

- Kol. dr. J. Ploeger/E.S. van Eeden (1986)
 J. Grolman/E.S. van Eeden (1987)
 C. Rautenbach/E.S. van Eeden (1987)

1.14 NEDERDUITSE GEREFORMEERDE-GEMEENTE LOSBERG, FOCHVILLE

1.14.1 Kerkraadnotules, 11.4.1935-27.3.1949

1.14.2 Transvaalse Vrouesendingsvereniging notules, 1933-1944

1.14.3 Finansiële state, 5.11.1935-30.6.1949

1.14.4 Mannesendingbond, finansiële state vir 1947-1948

1.14.5 Sendingwerkkring, finansiële verslag vir 1947-1948

2. GEPUBLISEERDE ARGIVALE BRONNE

BREYTENBACH, J.H. (red.), *Notule van die Natalse Volksraad: Natal nr. 1, 1838-1845*. Kaapstad: Staatsdrukker, 1958.

BREYTENBACH, J.H. en PRETORIUS, H.S., *Notule van die Volksraad van die Zuid-Afrikaansche Republiek: Transvaal nr. 1, 1845-1850*. Pretoria: Staatsdrukker, 1949.

BREYTENBACH, J.H. en PRETORIUS, H.S., *Notule van die Volksraad van die Zuid-Afrikaansche Republiek: Transvaal nr. 5, 1864-1866*. Pretoria: Staatsdrukker, 1949.

COSTER, J.H., *Locale wetten en Volksraadbesluiten der Zuid-Afrikaansche Republiek, 1890-1893*. Pretoria: Staatsdrukker, 1894.

GOLDMAN, P.L.A., *Beredeneerde inventarissen van oudste archiefgroepen der Zuid-Afrikaansche Republiek*. Pretoria: Staatsdrukker, 1927.

KRYNAUW, D.W. en PRETORIUS, H.S., *Voortrekker Argiefstukke, 1850-1853*. Pretoria: Staatsdrukker, 1949.

PRELLER, G.S., *Voortrekkerwetgewing: Notule van die Natalse Volksraad, 1839-1845*. Pretoria: J.L. van Schaik, 1924.

VAN JAARVELD, F.A. (red.), *Honderd basiese dokumente by die studie van Suid-Afrikaanse geskiedenis, 1648-1961*. Kaapstad: Nasou, 1972.

3. REGERINGSPUBLIKASIES

PROVINSIE TRANSVAAL, *Provinsiale Raad notules, 1910-1948*.

REPUBLIEK VAN SUID-AFRIKA, *Jaarverslag van die Suid-Afrikaanse Spoorweë en Hawens, 1962-1963*.

TRANSVAAL COLONY, *Preliminary report on rinderpest in the Transvaal, 1901*.

UNIE VAN SUID-AFRIKA, *Official yearbook of the Union and of Basutoland, Bechuanaland protectorate and Swaziland 8, 1925*.

UNIE VAN SUID-AFRIKA, *Staatskoerante, 1915-1948*.

UNIE VAN SUID-AFRIKA, *Verslag van die Posmeester-Generaal vir die jare, 1910-1922*.

UNIE VAN SUID-AFRIKA, *Buro vir Statistiek: Verslag nr. 02-02-01. Stedelike en plattelandse bevolking van Suid-Afrika, 1904-1960*. Pretoria: Staatsdrukker, 1968.

UNION OF SOUTH AFRICA, *Report of the Transvaal constituencies Delimitation Commission, 1906-1947*.

ZUID-AFRIKAANSKE REPUBLIEK, *Staats Courant, 1857-1899*.

4. MANUSKRIPTE

Anon., "Laerskool Kalabasfontein". s.l. e.a., s.n.

HAGAN-WATSON, W., "Down memory lane. Blyvoor's first 20 years". s.l., 1965.

KERLING, K.J., "Laer Gedenkskool Danie Theron". s.l., 1953.

5. PROEFSKRIFTE EN VERHANDELINGE

BADENHORST, W.J., *Die Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Transvaal, 1842-1885*. D.Litt.-proefskrif, PU vir CHO, 1951.

BARNARD, A., *Die groei en ontwikkeling van plattelandse onderwys (Blank) in Transvaal, 1836-1934*. MA-verhandeling, UP, 1935.

BARNARD, S.L., *Die Histories-pedagogiese evaluering van die onderwys van die Transvaalse plaasskool, 1838-1967*. D.Ed.-proefskrif, PU vir CHO, 1971.

DIPPENAAR, J.H., *Die onderwys van Blankes in Krugersdorp, 1887-1939*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1953.

DREYER, N., *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat teen die agtergrond van die Transvaalse geskiedenis tot 1884: In die geslagslyn na seun A.D.W. Wolmarans, Joseph, Josephus Johannes, Frederik Gerhardus en Frederik Gerhardus Andreas*. MA-verhandeling, UP, 1968.

- DU PLESSIS, J.S., "Die ontstaan en ontwikkeling van die amp van staats-president in die Zuid-Afrikaanse Republiek, 1858-1902". D.Phil-proefskrif, PU vir CHO, *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis*, 18(1), 1955.
- DU PLESSIS, W.P., *Phillipus Jacobus Wilhelmus Schutte as kerkman*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1984.
- DU PLOOY, W.J., *Die militêre voorbereidings en verloop van die Jameson-inval, 1895-1896*, MA-verhandeling, UP, 1958.
- ELOFF, S.J., *'n Evaluering van die grondgebruikpatroon van die Vredefortkoepel noord van die Vaalrivier*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1984.
- FOURIE, L.M., *Die Ossewa-Brandwag en Afrikanereenheid, 1939-1942*. D.Litt.-proefskrif, PU vir CHO, 1987.
- GROBLER, P.J.H.S., *Die geskiedenis van die poswese van die Zuid-Afrikaanse Republiek tot 1899*. D.Phil.-proefskrif, UNISA, 1956.
- HAASBROEK, D.J.P., *Die geskiedenis van Potchefstroom, 1838-1881*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1955.
- HEYNS, A.M., *'n Geografiese ondersoek na die landboukleinhoewes in die gebied Randfontein-Welverdiend*. M.Sc.-verhandeling, PU vir CHO, 1954.
- HOON, M.G., *Die finansiering van die onderwys van Blankes in die Suid-Afrikaanse Republiek*. D.Ed.-proefskrif, UP, 1955.
- HUGO, M.J., "Die stemreg vraagstuk in die ZAR". D.Phil-proefskrif, UP, *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis*, 10(1), 1947.
- LE ROUX, D.F., *Die beleg van Potchefstroom gedurende die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*. MA-verhandeling, UNISA, 1976.
- MALAN, J., *Die werksaamhede van die amptenare belas met die administrasie van naturellesake in die Zuid-Afrikaanse Republiek tot 1877*. MA-verhandeling, UP, 1958.
- NAUDÉ, P., *Boerdery in die Zuid-Afrikaanse Republiek, 1858-1899*. D.Litt.-proefskrif, UNISA, 1954.
- NIEUWOUDT, A., *Die beplanning van die ontwikkelende verspreide stad in die gebied van Carletonville, Fochville en Westonaria*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1985.
- OOSTHUIZEN, J., *Jacobus Hercules De la Rey en die Tweede Vryheidsoorlog*. D.Litt.-proefskrif, PU vir CHO, 1949.
- PIENAAR, A.J., *Christiaan Rudolf de Wet in die Anglo-Boereoorlog*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1974.
- PIETERSEN, S.J., *Stakings aan die Witwatersrand, 1913-1914*. MA-verhandeling, UP, 1970.

PYPER, P.A., *Generaal J.C. Smuts en die Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1960.

ROOS, S.I.W., *Onderwys in Transvaal*. M.Ed.-verhandeling, PU vir CHO, 1952.

SWANEPOEL, J., *Landbou-ontwikkeling in Suid-Afrika, 1652-1954, met spesiale verwysing na staatsoptrede in hierdie verband*. D.Phil.-proefskrif, PU vir CHO, 1958.

SYMINGTON, F.C., *Onderwys in Transvaal gedurende die Kroonkolonie periode, 1900-1907*. D.Ed.-proefskrif, UP, 1948.

VAN COLLER, H.M., *Die burgerlike lewe in Potchefstroom ten tye van die Eerste Vryheidsoorlog*. MA.-verhandeling, PU vir CHO, 1983.

VAN DEN BERGH, G.N., *Die polisie diens in die Zuid-Afrikaanse Republiek tot 1881*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1957.

VAN DER WALT, J.H.P., *Onderwys van Blankes in die Ventersdorpse distrik tot 1970*. M.Ed.-proefskrif, PU vir CHO, 1977.

VAN HEERDE, G.L., *Die invloed van moderne vervoer op die ontwikkeling van dorpe in Wes-Transvaal*. D.Phil.-proefskrif, PU vir CHO, 1981.

VAN JAARSVELD, F.A., "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Zuid-Afrikaanse Republiek tot 1870". MA-verhandeling, UP, *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis*, 13(2), 1950.

VERMOOTEN, F., *J.P. Borrius: 'n Drukker-pionier, 1840-1892*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1945.

VORSTER, L.P., *Die bakWENA baMARE-a-PHOGOLE*. MA-verhandeling, PU vir CHO, 1969.

WICHMANN, F.A.F., "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaanse Republiek, 1838-1860". D.Phil.-proefskrif, UP, *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis*, 4(2), 1941.

WOLMARANS, J.F., *Ontwatering van die dolomietgebied aan die Verre Wes-Rand: Gebeure in perspektief*. D.Phil.-proefskrif, PU vir CHO, 1984.

6. BANDOPNAMES/ONDERHOUDE

6.1 BANDOPNAMES, CARLETONVILLE-PROJEK (PU VIR CHO)

K. Baard	(1987)
K. du Preez	(1986)
G.F. Pienaar	(1986)
J.M.F. Terburg	(1987)
B. Wolvaardt	(1986)

6.2 PERSOONLIKE ONDERHOUDE, CARLETONVILLE-PROJEK (PU VIR CHO)

T.F. Dreyer	(1987)
Kmdt. W.P. Grey	(1987)
K. Greyling	(1987)
A. Judelsohn	(1987)
A.P. Nel	(1987)
T. Nosarka	(1987)
A.M.C. Pretorius	(1987)
C. Rautenbach	(1986 en 1987)
Dr. W.P. Roux	(1987)
C. en T. Schutte	(1986)
A. van der Westhuizen	(1987)
T. Waks	(1987)
Dr. J.F. Wolmarans	(1987)

7. KOERANTE EN TYDSKRIFTE

7.1 KOERANTE

- Carletonville/Fochville Herald*, 1966-1984
Dagbreek en Sondagnuus, 19.7.1937
De Emigrant, 1862
De Volkstem, 1874-1882
De Westelike Stem, 1915-1933
Die Transvaler, 1950-1960
Die Vaderland, 10.7.1959
Die Volksblad, 29.3.1947
Potchefstroom Herald and Western Gazette, 1908-1914 en 1929-1948
Potchefstroom Herald and Western Gazette, 23.12.1975
Rand Daily Mail, 29.9.1914.

7.2 KOERANTARTIKELS

ANON., "Rand Mines - Blyvoor, 1937-1987," *Carletonville/Fochville Herald*, 19.6.1987.

ANON., "Terugblik oor katoenverbouing in die Zuid-Afrikaansche Republiek", *Die Potchefstroomer*, 7.2.1885.

H.R.B. (Pseud.), "Mooirivier (Potchefstroom)", *Die Kerkbode*, xxxv 21, 22.5.1935.

7.3 TYDSKRIFARTIKELS

ANON., "De Nederlandsche Landbounerzetting op Wonderfontein (Transvaal)", oorgedruk uit *Zuid-Afrika*, Oktober 1934.

ANON., "Die geskiedenis van ons", *Paratus*, Oktober 1973.

BRANKEN, D., "Maritz se laer by Suikerbosrand", *Argiefnuus* XXVII (8), Februarie 1985.

BUL (Pseud.), "Die Tweede Anglo-Boereoorlog", *Kommando* 16(10), Oktober 1965.

DE JONG, C., "Dullstroom, 1884-1984", *Contree* 17, Januarie 1985.

ELLIOT, H., "Down towards the styx", *Optima* 34(2), June 1986.

FORSYTH, D.R., "Dekoratie voor trouwe dienst", *Krygshistoriese tydskrif* 1(1), 11 Desember 1967.

HAASBROEK, D.J.P., "Potchefstroom waar kry jy daardie naam?", *Contree* 3, Januarie 1978.

HAASBROEK, D.J.P., "Potchefstroom en die Eerste Vryheidsoorlog, 1880/1881", *Contree* 7, Januarie 1980.

KOTZE, A.L., "J. van der Tak", *Onderwysblad* XLVIII (544), 1 Julie 1945.

MARX, R., "Watter is die oudste dorp in Transvaal?", *Contree* 19, Januarie 1986.

NEL, A.P., "Buffelsdoorn - n baken in ons kerk se geskiedenis", *Gereformeerde Vroueblad* XXX(8), Januarie 1977.

OBERHOLSTER, A.G., "Ontwikkeling van die bestuur van landelike gebiede in Suid-Afrika met besondere verwysing na die Kaaplandse Afdelingsrade en die Transvaalse Raad vir die Ontwikkeling van Buitestedelike gebiede", *Acta Academica* B(21), 1985.

OBERHOLSTER, A.G., "Redaksioneel", *Contree* 7, Januarie 1980.

OBERHOLSTER, A.G., "Streekgeskiedenis en die historikus", *Contree* 6, Julie 1979.

PELLETIER, R.A., "Contributions to the geology of the Far West Rand", *Transactions of the geological society of South Africa* XL, July 1987.

VAN DEN BERGH, G.N., "Is Klerksdorp die oudste dorp in Transvaal?", *Contree* 18, Julie 1985.

VAN WYK, D.G.C., "Danie Theron monument", *Die Hervormer* 14, September 1976.

VAN WYK, I., "Landskoonmaker", *Die Boerevrou*, Julie 1950.

VERNON JOHNSTONE, "The old coaching days in South Africa had a thrill all their own", *The Outspan* 5, 6.4.1945.

ZIETSMAN, C.F. VAN R., "Die bou van die Suidwestelyn, 1895-1897, en die NZASM-stasiegeboue op Krugersdorp en Klerksdorp", *Contree* 12, Julie 1982.

8. ALMANAKKE EN JAARBOEKE

ALMANAK VOOR DE GEREFORMEERDE KERK IN ZUID-AFRIKA (jg.26-36). Pretoria, 1895-910.

ALMANAK VAN DIE GEREFORMEERDE KERK IN SUID-AFRIKA (jg.45-74). Pretoria, 1917-1948.

NEDERDUITSCH HERVORMDE KERK VAN AFRIKA, *Almanak en Bybelse dagboek*(jg.42-69). Pretoria, 1926-1948.

UNITED TRANSVAAL DIRECTORY COMPANY LIMITED, *United Transvaal directory for 1941-1942*. Johannesburg 1942.

TRANSVAAL TELEPHONE DIRECTORY COMPANY LIMITED, *Transvaal telephone directory for 1948*. Johannesburg 1948.

9. GEPUBLISEERDE WERKE

AMERY, L.S. (ed.), *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, V, London: Sampson Low, 1907.

ANON., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg-feesuitgawe, 1925-1975*. Pretoria: Ned. Herv. Weeshuispers, 1975.

ANON., *Die Transvaalse Vroue Landbou-unie, 1925-1975, s.l.:* Koöperasiepers, 1975.

ANON., *ESCOM, twenty five years: A record of the origin, progress and achievements of the Electricity supply commission in the Union of South Africa, 1923-1948*. Johannesburg: s.n., 1948.

ANON., *Fochville 50, 1920-1970: Gedenkuitgawe*. s.l.: Dagbreek Pers, 1970.

ANON., *Gedenkalbum Rooipoort 50 skool, 1910-1960, s.l.:* s.n., 1960.

ANON., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*. Roodepoort: Transo drukkerij, 1985.

ANON., *In Memoriam: N.Z.A.S.M.*, Amsterdam: De Bussy drukkerij, 1910.

- ANON., *Laerskool De Beer: Gedenkblad, 1880-1980, 100ste bestaansjaar.* Klerksdorp: Merneel drukkerij, 1980.
- ANON., *Rand mines: Blyvooruitsicht gold mining company limited visitors brochure.* s.l. e.a.: s.n.
- ANON., *Vyftig jaar van Koöperasie in Wes-Transvaal, 1909-1959.* s.l.: OVS Afrikaanse Pers, 1967.
- BREDELL, H.C. en GROBLER, P. (reds.), *Gedenkskrifte van Paul Kruger.* Pretoria: Van Schaik, 1947.
- BREUTZ, P.-L., *Die stamme van die distrik Ventersdorp.* Pretoria: Staatsdrukker, 1954.
- BREYTENBACH, J.H., *Die Tweede Vryheidsoorlog: Voorspel tot die stryd, I.* Kaapstad: Nasionale Pers, 1968.
- BREYTENBACH, J.H., *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, II: Die eerste Britse offensief Nov.-Des. 1899.* Pretoria: Staatsdrukker, 1971.
- BREYTENBACH, J.H., *Gedenkalbum van die Tweede Vryheidsoorlog.* Kaapstad: Nasionale Pers, 1949.
- BREYTENBACH, J.H., *Kommandant Danie Theron.* Kaapstad: Nasionale Boekhandel, 1950.
- BURGERS, T.F., *Schetsen uit de Transvaal.* Kaapstad: s.n., 1872.
- CACHET, J.L., *Gedenkboek van het 50-jarige bestaan der Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika, 1859-1909.* Potchefstroom: A.H. Koomans, 1909.
- CARTWRIGHT, A.P., *Gold paved the way.* New York: St Martins, 1967.
- CHRISTOPHER, A.J., *Southern Africa: Studies in historical geography.* Dawson: Archon books, 1976.
- COETZEE, A., *Die Afrikaanse Volkskultuur,* Kaapstad: A.A. Balkema, 1953.
- COETZEE, D.J., *Spoorwegontwikkeling in die Suid-Afrikaanse Republiek, 1872-1899.* Kaapstad: Nasionale Pers, 1940.
- COETZEE, J.C., *Pioniers van die skoolplaas Klipdrift: Johan en Johanna Schutte, 1923-1938.* Pretoria: Staatsbiblioteek, 1987.
- COETZEE, J.H. (red.), *Voortgesette Streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 2: Gebied Potchefstroom.* Potchefstroom: PU vir CHO, 1955.
- COETZEE, J.H. (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 3: Gebied Westonaria-Welverdiend.* Potchefstroom: PU vir CHO, 1957.
- CRAFFORD, F.S., *Jan Smuts: 'n Biografie (vertaal deur F.A. Venter).* Kaapstad: Edina works, s.a.

- DAVENPORT, T.R.H., *South Africa: A modern history*, Johannesburg: Macmillan, 1977.
- DE VILLIERS, C.G.S. en PAMA, G., *Geslagsregisters van die ou Kaapse families, I (A-M)*. Kaapstad: A.A. Balkema, 1981.
- DREYER, J. 1969. *Bittereinders onder die vroue*, Potchefstroom: s.n., 1969.
- DU TOIT, S., (red.), *Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, 1859-1959: Gedenkboek by geleentheid van die eeufees*. Johannesburg: Dagbreekpers, 1959.
- ENGELENBURG, F.V., *Generaal Louis Botha*, Pretoria: J.L. van Schaik, 1928.
- FERREIRA, O.J.O. (red.), *Memoirs of general Ben Bower*, Pretoria: RGN, 1980.
- GROBBELAAR, P.W. (red.), *Die Afrikaner en sy kultuur: Ons volksfeeste, III*. Kaapstad: Tafelberg, 1975.
- GYBLAND OOSTERHOFF, H.H.A., *Indrukken van een reis naar Zuid-Afrika*. Den Helder: N.V. Drukkerij, 1938.
- HOFMEYER, N.J., *Die Afrikaner-Boer en die Jameson-inval*. Kaapstad: Jaques Dusseau, 1896.
- HOFMEYER, S., *Twintig jaren in Zoutpansberg: Een verhaal van twintig jaren arbeid onder die Heidenen in de Transvaal*. Kaapstad: Rose, 1890.
- HOLUB, E., *Seven years in South Africa, II*. London: Gilbert and Rivington, s.a.
- JOOSTE, J.P., *Die geskiedenis van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, 1859-1959*. Potchefstroom: Potchefstroom Herald, 1958.
- KOK, J.W., *Sonderlinge vrug*. Pretoria: NG Kerkboekhandel, 1971.
- KRÜGER, D.W. (red.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*. Kaapstad: Nasionale Opvoedkundige Uitgewers, 1977.
- MACNAB, R., *Gold their touchstone: Goldfields of South Africa, 1887-1987, a centenary story*. Johannesburg: Jonathan Ball, 1987.
- MARTINS, H., *Ek en my speke*. Northmead: Semna, 1974.
- MAUCH, K., *The journals of C. Mauch: His travels in Transvaal and Rhodesia, 1869-1872*. Rhodesië: s.n., 1969.
- MAWBY, A., *The political behavior of the British population of the Transvaal, 1902-1907*. s.l.: s.n. 1914.

- MULLER, C.F.J., (red.) *500 jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*. Pretoria: Academica, 1968.
- NAUDE, B.J.V. (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie*. Krugersdorp: Ned. Herv. Weeshuis pers, 1952.
- NEL, B.F., *Naturelle-opvoeding en onderwys, I*. Bloemfontein: Nasionale Pers, 1942.
- NOBLE, J. (red.), *Illustrated official handbook of the Cape and South Africa: A resume of the history, conditions, populations, productions and resources of several colonies, states and territories*. Cape Town: s.n., 1893.
- PELZER, A.N., *Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek, I: Wordingsjare*. Kaapstad: A.A. Balkema, 1950.
- PIENAAR, P. de V. (red.), *Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner*, Kaapstad: Nasionale Boekhandel, 1945.
- POTGIETER, C. en THEUNISSEN, N.H., *Kommandant-generaal Hendrik Potgieter*. Johannesburg: Afrikaanse Pers, 1938.
- POTGIETER, D.J. (red.), *Standard Encyclopedia of Southern Africa III*, Johannesburg: nasionale opvoedkundige uitgewers, 1970.
- POTGIETER, D.J. (red.), *Standard Encyclopaedia of Southern Africa IV*, Johannesburg: Nasionale opvoedkundige uitgewers, 1971.
- PRELLER, G.S., *Voortrekkermense, II*. Kaapstad: Nasionale Pers, 1920.
- PRELLER, G.S., *Voortrekkermense, III*. Kaapstad: Nasionale Pers, 1922.
- PRELLER, G.S., *Voortrekkermense, IV*. Kaapstad: Nasionale Pers, 1925.
- PRELLER, G.S. en ENGELBURG, F.V., *Onze Krijgs-officiëren*, Pretoria: Volksstem drukkerij, 1904.
- PU VIR CHO., Instituut vir pedologiese navorsing: *Inleiding van die Wonderfonteinvallei in agt substreke vir die bepaling van die landboupotensiaal, Potchefstroom: PU vir CHO, 1977*.
- RAVENSCROFT, A.P., *The course of the depression in South Africa*. s.l. e.a.: s.n.
- ROMPEL, F., *Heroes of the Boer war*. Pretoria: s.n., 1903.
- ROSENTHAL, E. en BLUM, E., *Runner and mailcoach*. Cape Town: Purnell, 1969.
- SCAPERA, I., *The Khoisan peoples of South Africa: Bushmen and Hottentots*. London: George Routledge, 1930.
- SCHOEMAN, B.M., *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*. Pretoria: Sigma drukkerij, 1977.

SCHOLTZ, G.D., *Die geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika, 1885-1910*. Kaapstad: NG Kerk-uitgewers, S.a.

SCHOLTZ, G.D., *Die ondertekening van die Sandrivier-konvensie herdenk, 1852-1952*. Johannesburg: FAK, 1961.

SCHOLTZ, P.L., *Streekgeskiedenis - 'n fassinerende mikrokosmos*. Publikasie reeks van die Universiteit van Wes-Kaapland, A (26). Belville, 1980.

SHIMONI, G., *Jews and Zionism: The South African experience, 1910-1967*. Cape Town. Oxford University press, 1980.

SHORTEN, J.R., *The Johannesburg saga*. Johannesburg: City Council, 1970.

SPOELSTRA, C., *Het kerkelyk en godsdienstig leven der Boeren na den Grooten Trek: Historisch kritisch onderzocht*. Kampen, s.n., 1915.

STALS, W.A., *Die kwessie van naturelle eiendomsreg op grond in Transvaal, 1838-1884*. Pretoria: s.n., 1970.

STRYDOM, C.J.S., *Ruitervuur*. Kaapstad: Tafelberg, 1970.

STUART, J., *Die Hollandsche Afrikanen en hunne republiek in Zuid-Afrika*. Amsterdam: G.W. Tielkemeyer, 1854.

THOM, H.B., *Die geskiedenis van skaapboerdery in Suid-Afrika*. Amsterdam: Swets en Zeitlinger, 1936.

THOM, H.B., *Die lewe van Gert Maritz*. Kaapstad: Nasionale Pers, 1947.

VAN DER WALT, A.J., *Vastrappers (of Volkstiepe)*. Potchefstroom: A.H. Koomans, 1920.

VAN DER WALT, A.J.H. (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*. Johannesburg: Afrikaanse Pers, 1938.

VAN DER MERWE, P.J., *Die Matebeles en die Voortrekkers*. Pretoria: Staatsdrukker, 1986.

VAN DER MERWE, P.J., *Die noordwaartse beweging van die boere voor die Groot Trek, 1770-1842*. Kaapstad: Burger Boekhandel, 1937.

VAN DER VYVER, G.C.P., *Professor Dirk Postma, 1818-1890*. Potchefstroom: Pro Rege, 1858.

VAN JAARVELD, F.A. (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*. Pretoria: HAUM, 1980.

VAN ONSELEN, L.E., *A rhapsody in blue (South African Police)*. Cape Town: Tafelberg, 1960.

VAN ZYL, M.C., *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*. Pretoria: Academica, 1979.

VAN ZYL, P.H.S., *Waar en trou*. Johannesburg. Afrikaanse Pers, 1948.

VOGEL, J.A., *Konstitusionele eksperimente van die Boere, 1836-1877*. Krugersdorp: s.n., s.a.

VOIGHT, J.C., *Fifty years of the history of the republic in South Africa, 1795-1845, I*. London. T. Fisher and Unwin, 1899.

WALKER, E.A., *The Great Trek*, London: A and C Black, 1934.

WIERINGA, P.A.C., *De oudste Boeren-Republieken in Zuid-Afrika: Graaff-Reinet en Swellendam van 1775 tot 1806*, Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1921.

ZEEDERBERG, H., *Veld express*. Cape Town: Howard Timmins, 1971.